बोधायनगृह्यव्याख्या

शिष्टिः

— प्रथम प्रश्नः प्रारम्भः ॥ —

यथो अष्टकादि कर्मणां मन्त्रान् पठिताय गृह्य इत्यादि तन्त्रादि कतिपयानां प्रसृत पुरुष संस्कारार्थत्वात्। कल्पो गर्भाधानादिसंस्कारैः संस्कृतोऽधीत्य वेदाध्यायतः तस्य कर्मभिरधिकार इति उक्तत्वाच्च द्वे वे वक्तव्य इति पाठः। किमर्थः अत्रोच्यते। अग्निहोत्रादीनां प्रत्यक्षश्रुतस्यानुमानिकत्वात्। प्रत्यक्षानुमानिकयोः प्रत्यक्षं बलवदिति मन्यमानो पठितः। स स्मृतिप्रमाणत्वे न्यायः धर्मस्य शब्दमूलत्वात् अशब्दमनपेक्षं स्यात्। दृ विलाकर्ता सामर्थ्यात् प्रमाणमनुमानं स्यादविरोधित्वानपेक्षं स्यात् असत्यो अनुमानमित्यन्यत्रापि श्रुतिमूलत्वे द्वे लिङ्गं। यत्र बाणास्संपतन्ति कुमारा विशिखा इव, धान्वस्तिव प्रपा आसे, । यथैवकाष्टकायाः अन्नं क्रियत इत्यादीनि। विद्वेतायां विशिखत्वमुपपद्यते। इतरथा नेति। यथो इत .... सप्तपाकयज्ञसंस्था इति यथो इति

म॰ विश्वेश्वर शास्त्री।

इतदेको निपातः। पूर्वोक्त परामर्शार्थे द्रष्टव्यः। यथो इतव्यायैनेत्यादौ यथो इत्येतत्त् कर्मान्ते संज्ञामात्रेणैकाविंशतिसंस्थस्य संख्या-गणनार्थमुक्तम्-मया। तदिदानीं पदार्थस्वरूप पदज्ञानमन्तरेण संज्ञामात्रेणानुष्ठातुमशक्यम्। आख्यायते - अनुव्याख्यास्यामः। अनुक्रमेण विविधेन प्रकारेण विशेषणाभिमुख्येन वा। तत्र यदूयते तेषु यत्कर्म विशेषो हुतसंज्ञकः तथैतद्विवाहः सीमन्तोन्नयनं येति उदाहरणमात्रं प्रदर्शितं अन्वर्थसंज्ञाकरणादन्ते हुतो आख्यात इत्यधिकारनिवृत्तिदर्शनाच्च। हुतमध्ये यानि अपक्वानि कर्माणि तेषां पक्वहोमो आवर्तते। तथाच वक्ष्यति विवाहः आहुतेषु नामकरणे चौले क्रमणान्नप्राशने चाकर्म-व्रतेषु च पक्वहोमस्स्यादिति पारिभाषायामेत-दन्नादिष्वपक्वहोमानां प्रदर्शनार्थम्। तत्र हि हूयतावेति हिशब्दो हेत्वर्थे। हुतोऽप्येवमेव आख्येयः। हीयते हुतशेषः हीयत इत्यर्थः। उपनयन समावर्तनयोर्मध्ये व्रतानां पाठ इति केचित्। अथ याहु। इतेन होमदानप्राशनानि आख्यातानि भवन्तीति पारिभाषायां नियते-व्रतेषु प्राशनं स्यात्। प्राशनवचनमनर्थकं

स्यात् विष्णं आहुतीत्याद्यन्नप्राशनान्तं हुत-
प्रहुतविकारत्वात् तत्र प्राशनं न युज्यते।
तस्मात् स्नानार्थमेव प्राशनं यथैवमुपाकर्मान्तरं
पानयते उत्पद्यते उपाकर्मान्तर काल काण्डइति
वेदार्थः। इतरथा कालो न लभ्यते काण्ड-
र्ष्यादीनां च यत्नः कर्तव्यः, अन्य सूर्ववदेव आख्ये-
य इति तस्य स्वत एव कालोऽस्ति, अथ शूलेषु
उपनीय्य गव्यानि श्रपयन्ति उपनीय्य निवेश्य
गव्यानि विकरोति दध्योदनं पृषदाज्येन
विकल्पनामीति केचित्। अन्येषु च भुक्त्व-
सुचा प्राकिरणमनुप्रदानं च एककार्यत्वे तु
प्रदानेन विकल्पितमीति सम्प्रदानानुप्रदानयो-
श्चोदनात्। साम्याभावादाधीसे पक्षपरे। अस्मिन-
पक्षे दध्योदनं सम्प्रकीर्य नान्दीमुख इत्यानन्तर्या-
नुप्रदानादत ऊर्ध्वं संप्रकरणमपि विद्यमान-
स्य स्यात् ब्राह्मणादिविवाहविधानेनान्तरेण
भूमुखे भूलोमध्ये पायसन्धादवमार्जनं
अधैनां दक्षिणे हस्ते गृह्णाति। आत्मनो
हस्तेन एकमिषे विष्णुस्त्वां स्वान्वेनीतेति
पवित्रे वैष्णवीस्थ इत्यादिपदेन मन्त्राभिप्रायेण

उक्तं प्रतिमन्त्रमिति वचनात्सप्तमं पदं पदस्थाने

जुहोति यदा विनितीयेन अन्न पाण्ड्यादि-

सुक्तमात्॥

— इति शिष्टिकृते गृह्यभाष्ये प्रथम इत्यर्थः॥

आवेद्यामन्त्र्य विज्ञाप्येत्यर्थः। आर्य इति देव-

कृतानानध्यायेत। पादाभ्यामर्चन्तीति उदीचीन

तिरेवणः
प्रक्षणः उदीचीनपुष्पराशीभिसेकार्थः। धात्वर्थ

इष्टकः गर्भका आस्तृणीत अहतानि अन्यैर-

पहतानीत्यर्थः। आस्तीर्येति नाविजः।

उपविशतीति रक्त एकमेव कथं सम्बन्धबन्ध

पूर्व
इति केचित् सूर्यकालतमयां हिवा स्मयते

तेषु वासः उत्तरपूर्वे देशे गारस्याभ्यन्तार

एव अनय अर्थे वष्ठी दर्शनात। प्राक्कूलान्-

प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु तेषु कार्य्यं

सास्वर्थं तदर्थं विकृता प्रकृताविति २७

प्रत्ययः कांसीयवरदाप्यम्बर्यन्तौ द्वृहेति

वस्त्रयुगानि कुण्डलमिति वेति पत्वं, प्राप्नोति

प्रथमादपाठीयं प्रतिषेधलक्षणेवा मुग्यम्।

गोदयसोर्यत गमानि होमीशानि। अथ

मधुपर्काभ्यां देवताभ्यो गृहे भवा गृहादिभ्यो

यत। अथ यदतो नर्तुकालस्य गर्भापेक्षया: न्नीये नाति बहुसाविशेषेण प्रसवस्येऽहन्ति। अथ यद्वैका एकायामन्नं क्रियते अन्यस्य यो भागा स्यैवैकाष्टकाभृतः अन्याअपि तिथेरेकान्तिवात तेषां हि लोके प्रसिद्धा विवाहे व्याश्चरमासः+ आपूर्यमाणपक्षे सोमेनापूर्यमाणे व्याख्येति इत्यादिना व्याख्यातं पुण्यनक्षत्रे यद्वैपनक्षत्राणी- त्यादिना व्याख्यातं य... ब्राह्मणानित्यिति युग्म: मिति समं विषमं येति वचनात। समं कानी- त्यर्थः। वक्षान् वरईदसायामिति वा रयितं वरयन्तीति उपसर्गादिति अनुवर्त्यादिभिः अनुमते इति णत्वं। प्राहिणोति: प्रेजयत इत्यर्थः। अथ य: दक्षिणाभिस्सह दत्ता स्यात + यज्ञस्यान्तर्वेदि नाविजे दानं दैव इति वचनान्नान वरान प्र- हिणुयात। न सिद्धे सति प्रार्थनं युज्यते। तां प्रतिगृह्णीयात, प्रजापतिस्त्रियां यश इत्येताभिः १ षड्भिरनुच्छन्द सं ता मेताभी ?च नग्निर्दैवे विवाहे प्रगाढकाले प्रसृप्यमाभिमृ- शेदित्यर्थः। अप्रदत्तां कन्यांचेति वचनात सावित्रीं प्रधानमन्त्रेण अन्येषु विवाहेषु

प्रतिग्रह उपदिश्यते। अनन्तरं कालपरी-
क्षाया अवाङ्क्तत्वात् उत्तरन्त इतामिति वचनान्-
न्यानिच्चान्यानीति विवाहस्य भवतीति तेषु
पूर्वेषु रेवाधिस्तृतेषु कर्मसु वेदकर्माणि प्रयो-
स्यतीति सामान्यवचनादष्टकाः प्रायश्चित्तादीनि
अन्यवृत्तस्य सुखमोनिष्ट्रि वचनादस्माष्टकाया
प्रकृतिवजम् यायादिति प्राप्ते रथाभ्युदयकेषु
प्रदक्षिणमुपचारे इत्यादेः प्रदर्शनार्थं तिलार्थ-
स्तिलप्रयोजनप्रदानार्थं विशेषाद् दध्योदनं प्रकीर्य
वृद्धिपूर्तेष्विति बहुवचनात् सर्वयस्यैगोः पयः
उपकल्पतां च उपकल्प्यते गस्याऽन्नगोदीक-
इनयमसवेक्ष्य कूर्चं उपकल्पयतेय इति केचित्।
परत्वेद्धोभ्यामेव विधानकर्तुमशक्यत. इति
वृद्धिविल्लत। उत्तरेषामप्येवमेव तिग्रहः त्रिवृ-
दादो पृथक्कमवद्राकरणादन्यतमोपि केषांचि-
न्मधुपर्काणि वर्तयितव्य इति ख्याप्यते। वर्तीयसा
तेजोमयेन वृद्धयन्तरेण लोहमयेन यस्मै
तयोभिषायामप भक्तस्वदन्ययोरिति वा पिधा-
यतिरथाथि पुनरप्येवमेव कूर्चे कास्यं निधाय
इत्यारभ्य अभिधायवन्तः त्वाबेवेस्तावकूर्च-

गाउणं समानम्। समेषु नाना पुरुषा इत्यादि

एकस्मिन् पात्रे गृह्यते, अनन्तरमेव नाना-

पुरुषा इति, आदि वचनादेकस्मिन्नेव गृहीत्वा प्रस्थानकाले

सर्वेषां व्यपनीय प्रयच्छन्ति। नैतस्मिन्पक्षे-

ऽपि न्यान बहुत्वमुपपद्यते प्रधानकालेऽपि पान-

मद्दिष्टोऽर्थमेव स्यात्. तस्मिन् पूर्व एव पक्षे युक्त

अन्वगनु संसृजिताः अन्वय इत्यर्थः। एकमन्ता-

त: कृत्वा तस्या पृष्ठत: एवैकः तस्य एक

इति एक इति भूत्वा गच्छति। तं प्रदक्षिणं

पूर्वं पर्यस्योदगावर्तन्नुपविशति. प्रदक्षिणमुदगावृत्ते

उदुगगते कृतीत्यर्थः। तस्य पाद्याः पादाद्याः

प्रदक्षिणं पूर्वं ब्राह्मणाय प्रसारयति। सव्यं शूद्रा-

या शिशुप्रयोगाद्युपदे शान्तावपि प्रक्षालयति।

आनियमादिति पदच्छेदः। पूर्वेति केचिद्विपरीतप-

क्षा सम्बध्यते। स्त्र्येव प्रक्षालयति पुमानभिषि-

ञ्चतीति एषानियमादित्यन्ये, नात्विजप्रकृति-

त्वात्. प्रकृतौ यजसंयोगः इति ऊप्रत्ययदर्श-

नात्. प्रकृतौ यजसंयोगः इति क्षप्रत्ययदर्श-

शनिकुर्यारेव विलं प्रक्षालयति: न ब्राह्मण-

शूद्रस्य जानुपादयोर्मध्ये नच्छेशकुनाख्या,

इमां दिशं हव्यसम्बन्धाद्दिशस्येति अपावृत्ताय

समासाय मन्यर्थेऽर्थः। अपावृत्ते कर्मणीति यथा उपवेतुर्दन्तगीवा बन्धनस्य कर्तरीति वदन्ति तत स्यात+ ग्रीवाया बन्धनः कर्तव्यमिति च देवदत्तशर्मा च सर्वत्रैकवच-नानिर्देशात ऊर्ध्वापवर्गामिति गम्यते। सर्वेभ्यो वै काममि भवादिति हेतुः। यः प्राह कुरुतेऽखिलसप्रधानवाल्लौकिकाग्नौ विवाहहोमः पाणिग्रहणादिकौपासने आरेष्टमस्माकमित्येकस्माल्लान्न विरोधः। कृष्णो-तु देवदत्तशर्मा ब्राह्मणो ब्राह्मणेष्विति दातुः नाम यस्मै गौः पय उपकल्पितक्क मत्त अ तस्या एव गोर्दोऽन्वचमसं च द्वधा दित्यर्थः। इतिशब्दः प्रयोगात्तृस्रान्तर दर्शनाच्च, एकध-ध मित्येकहोकः पक्षः. एकधनं द्रव्याणां अपरि-मित्यर्थः, पद्यौहिनिग्रहणायोग्यकालप्राप्तादम्या-पौरदुजलानमिति यद्युग धारणयोग्य कृतकृत्यर्थः। एवं दत्ता वा आसन्तिका स्युः। एवं दत्ताय वैवं वरणं नैवर्त्विजामध्यमिति गम्यते+ आवर-णान्ता इत्यर्थः। स्वैवहनरपर्यागतेत्यर्थः॥

—— : इति द्वितीयोध्यायः : ——

अथ शुचौ समे देशे देवयजनाद्यानयजनानन्त-
रमसौधाश्चैतास्मिन् प्राक्कृवेऽसेतास्मिन् पक्षे
अघ्न्यानिन्तरं कर्तमिवस्थाने तिष्ठतैसैव्यनादुपावि-
श्योपस्थानं यत्नेष्टस्तत्र वक्ष्याति यजमान आयतने
तिष्ठन्नुपतिष्ठत इत्येवमातिष्ठन्नासीनम् यथा न्याय-
मिति वचनं उत्तरपादाधस्य उपाविष्टेन कर्तव्य-
त्वाश्रोपाविश्यैवोपस्थानं समे दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजतेति वचनात् दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीमिति
वचनात् दर्शपूर्णमासधर्मग्राहित्वात् पाक-
यज्ञानां दर्श तान्त्रीलिङ्गमपि दर्शपूर्णमासधर्म-
ग्राहित्वे आज्यस्थाली प्रस्तरवद्धर्हिर् रक्षायते-
मुक्त पुरोडाशः तत्स्थ च रवौ यथा देवतं योज्या-
पुरोनुवाक्यायोमुक्त वषट्कारः स्वाहास्वाहाकार-
इ होमादि, अथ शुचौ समे देशे इति गोमयेन
गोचर्म मन्त्र स्थण्डिलमित्यादि होमावुच्यते।
तिः प्राचीनमुल्लिखेत् त्रिरुदीचीनामिति द्विभाष्यम्
च तेदिक् स्त्रोयामिति प्रोक्ताय अपवर्गाशस्तीन्
प्रागपवर्गादुपवर्गाणि चेति परिभाषायां दक्षिण-
त आरभ्य उदगपवर्गः पदारभ्य प्रागपवर्गः
इत्सेवमेव ग्रहन्यो न्यायः महादारभ्योति च

द्रष्टव्यम्। यज्ञियाकाष्ठादग्निं मथित्वा
श्रोत्रियागाराद्वा हृत्येति उपनयनादिरग्नि-
स्तमौपासनमित्याचक्षते पाणिग्रहणादिरित्येके
उक्तिवचनं उपनयनादित्येतस्मिन् पक्षे तमेव
आहृत्य पाणिग्रहणादिरेतस्मिन् यज्ञियाका-
ष्ठादित्येवं व्युत्स्य उपसमाधाय ज्वलयित्वाथैनं
प्रदक्षिणमित्यादि पुरस्ताद्दक्षिणतः दर्श-
पूर्णमासवद्द्रष्टव्यम्। तदपि भवति
यद्वै यज्ञमुपवीक्षयेदिति वचनात् पवित्रे
कृत्वा बर्हिस्तर्थः उत्तरत्रापि संसनवचो
विनाशार्थं बन्धनं पवित्राभ्यां उत्पुनातीति
वच वक्ष्यते। बन्धनेऽपि छिन्नत्वस्य विद्यमानत्वात्।
तूष्णीं संस्कृताभिस्तूष्णीमिति वचनात्
दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीं इति वचनस्यास्ती-
त्वाद्दर्शयति दर्भेषु दक्षिणतो ब्राह्मण उपवेश-
ति स यद्युपविशतीत्यादि शौन्योवचनादास्त
इतीहोपयुज्यते लाजानाहूय तमभ्युक्षेत्
वचनात् अर्थेनोदकेनेतिवचनात् अभ्युक्ष्य
पश्चात्सान्नाय्यं च दधि श्रायति द्रव्यविनाश-
परिहाराय प्रणीताभिरभ्युक्षणं कुर्वन्तीति केचित्।

अन्ये पक्षे सति श्रायणार्थत्वं प्रणीतानां न युज्यते पुनः पाकस्य भावनाक्रमोपदेशनार्थं नैव प्रणीताः तदानीं यथोपपन्नोदकेनाभ्युक्षणं कुर्वन्तीति लौ राजानधिश्रिसाज्यानिर्वापः पुनराहारं पुनराहृत्याहुत्या पुरोहारमामनः स्वकाशादारभ्य पुरस्तान्नीतानुद्धियेवमामानं प्रत्याकर्षति । एवं ततो द्विर्द्विर्वीं निधस्य समृच्यते दर्व्येव केषाञ्चित्सर्वहविषां कारणत्वेन विहितेऽपि व्याख्या-

1. स्यते तस्माद्दर्व्याग्निस्य जुहोति स्रुवेणाज्यस्येति स्रु

स्रु वचनमुत्तरत्र स्रुवेणैव होतव्यमित्यवधारणात् ।

स्रु [2] स्रुवस्यैव सम्मार्गः नवास्योसास्नानि संस्कारः शिक्षे प्रयोगाभावादशक्यत्वाच्च, शम्यालौकि- क्य शम्यां परिधीन् कुर्यादित्यादौ योक्तं नहि निन्दितो निनिन्दितु युज्यते । किन्तर्हि निन्दिता- प्रशंसितु दर्भादिपि साधनमेवास्य सार्वत्रिकं

स्रु सर्वेषां मतः स्रुवं संमार्जनानन्तरं तत्रैवाभिघा- रयति नहि ज्वाग्निं ज्वालान्तरेणोदं चमुद्वासयन्तीति ततः प्रतिष्ठितमभिघारयति परिधानप्रभृति परिसमिध्य शिनष्टि समस्तैन्तं प्रदक्षिणं समन्तप्रदक्षिणं, तूष्णीमिति वचनं सर्वान-

मन्त्रान् निवर्तयति। करणपदञ्च मनः प्रयोग-
उपांश्विति यज्ञकर्मण्यजपं न्यूखसामस्विति
वचनात्। एकश्रुतेर्मन्त्रांस्तैकर्मादीन् संनिपात-
येदितितद्वपनं सर्वान् मन्त्रान् निवर्तयति।
अत्र करणं मन्त्राणां लक्षणमथा आघारौ जुहोति
पूर्वार्धाऽवप्रबाहुगित शालीति वचनात् प्रतिमुखं
न श्रयते। अग्निमुखमिति संज्ञामथशब्देन
यज्ञान् मन्त्रेण व्यवहारार्थं लौकिक इत्युक्तत्वात्।
सर्वं अवाह्रियते शेषो गतार्थः॥

— इति तृतीयोऽध्यायः —

अथास्या उपोथाय अग्निमुखानन्तरमुक्षीय-
पात्रा लक्षयित्वा दक्षिणेन हस्तेन दक्षिणमंसं
प्रतिबाहुमन्ववहृत्य तेन हस्तेन तस्या हृदयं
अभिमृशति दक्षिणे कर्णे जपति नात्र मन्त्रान्त-
कुर्वन्ति सन्निपातः आधारश्रावणात्। सर्वमन्त्रा-
अर्थत्वं प्रतिपद्य आद्यइति अर्भावलोमान्यन्त-
रीकृत्य नातोपावेश्योत्तरतः पतिर्दक्षिणा पत्नी-
श्चेवमादिना उत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदाश्मान-
मास्थापय सौपनाय्येव विधिस्त्रीणां वचनात्
स्त्रीप्रधानमुक्तम्। तस्मादाश्मानमक्रीं च

गमयित्वा अग्निर्विर्यन्त्रायुधानि पौनरेण पूर्व-
मेवासाद्यस्था प्राति पोसितमस्मानमिहाश्ममन्त्रा
मेवोक्तम्. यत्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति शोप्येकं सो
तस्यास्सोदर्यः, समानोदरशायितः एकमातृक
इत्यर्थः समानोदरे शयित इत्या सोदराद्याव-
भावेऽहक इति सम्पातास्थित्वा स्वस्थानादेव
लाजान् पूर्वार्धादवदाय प्रक्षिपति ततोऽभिधार्य
प्रसस्य सकृत्प्राणवान्तामृचमुक्त्वा इयं नारी
ताभ्य पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति
दर्शनात् भूर्भुवस्सुवरोमित्यनुद्रुत्य प्राणवान्त-
दर्शनाच्च यत्रैका भ्राता स्यात्तां द्विरभ्यावर्तये-
दिति वचनात् द्विरभ्यासः कर्तव्यः द्वितीयप्रभृत्य-
परार्धादारभ्य स्विष्टकृत्स्तित्वपक्षे तृतीय
होमानन्तरं होतव्यं. अग्निहोत्रीकैरयेः स्विष्टकृ-
तादिति वचनमस्तित्वं. स्विष्टकृतो दर्शनं
इति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीमिति प्रासस्य
प्रहासवचनाद्दृश्यते। वारयितुं न शक्यते।
वचनमपि अस्यै देवतायै हविरित्तीय मिति
सार्वत्र स्विष्टकृत अन्वाहृत्त इत्यपारणीयेव न
चतुर्थ्यर्थमिति सूत्रकार्यै वचनात् तृतीय-

होमानन्तरं होतव्यमिति गम्यते। समाधाय जयादीन् सर्वान् मन्त्रान् समनुद्रुत्य स्थानपरिगमनमन्त्रं वर्ज्जयित्वा होमान्ते परिगमनमास्थापनं च क्रमेण प्रकृतेन हविषेति यस्य यद्धर्मामाम्नानं तत्प्रकृतमित्युच्यते। अश्मिन् पक्षे आवपनपरिगमनं यथास्थानमेव तां नाभिः संस्नापयेद्वनादेशात् मिथः परिस्तरमध्य न संस्नापयेत् न संसृजेदित्यर्थः। वचनात्तावदाश्वलायने श्रूयते आघारौ समावाज्य आज्यभागाविष्ट्वादि आज्यभागान्तमाघारवत् कर्मकृत्वोत्तरपूर्वविधानेन कर्तव्यम्। तथा याश्पार्वणेनालीन्याने कर्माणि व्याख्यातान्येकदेवमाश्वलायनबहुदेवत्यानीति ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः

अनुनयन्तीति पक्वाविधौ पचनं च नाज्यतीत्यर्थः। बहुवचनान्नियक्तकर्तृकार्थं वीजपाद्यादीनां युगपद्ग्रहणशक्यत्वात् आवर्तते मन्त्रं तस्य दर्शकाले अनडुहो विकारः तदादयोना आश्मनकाले आर्घ्यं जनादिममास्याभावः। पुत्रादयो विरता व्रीहयः तेमासा शिष्यकरुणाया इतितो

वयांस्यारोपयन्तो बीजारोपणं कुर्वन्तीत्यर्थः, तोक्मा-
नीति भवितव्यं णत्वस्य लक्षणाभावात् युगः
योग्यतरस्य तास्मीति वकारादेशः कृतः। अतो
रात्रयोः अर्थास्तमयकाले पश्चिमां दिशं अवेक्ष्य
जपतीत्यर्थः अरुन्धत्युपस्थानं कृत्वा व्रतमुपैत्यग्ने
व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां
इत्यादि + वाससा सूत्रेण वा परिवीतास्तिष्ठन्तीति
होपयुज्यते ॥

—— इति पञ्चमोऽध्यायः ——

आनयन्त्येतमग्निं विवाहाग्निं देवयजनस्थानं
प्रतिनयतीत्यर्थः पक्वमोदनं पायसं वा याचति।
पयसि संपचेदश्राद्धे स्यपः शृपक्कमोदनं पयसि
संस्कृतं पायसं अभ्युक्ष्याम्नावधि श्रायति अग्नि
समीपे श्रायति पुनः पाकाभावात्। मेक्षणं
स्रुवश्च संमार्ष्टि मेक्षणं सर्वहोम्यो विकल्पितमिति
दर्शितम्। पश्चादुक्तेऽपि स्रुवमग्राइति वचनात्
स्रुवमेवाग्रे संमार्ष्टि अथैनं चरुमिति
पू. सर्वोक्तयोरन्यतरं परिधानप्रभृति परिसमिधं
शिनष्टि यनौका म्राता स्याताम + द्विरभ्यावर्तये
तत्सवितुः वरेण्यं णीयमित्यनुद्रुत्य नाम्नातायां
णीयं

जुहोति अनेन विकल्पित पक्षादेव स्विष्टकृ-
तीभ्यां मन्त्राभ्यां सौविष्टकृतीं जुहोति।
लाजैरित्तरत्रेति पक्षादेवस्विष्टकृतीभ्यां यत्र
एवकारः तयोरन्यत्राधारणेयुक्तत्वात्स्विष्ट-
सोर्नियमं क्रियत इति इतरत्राविवाहे तत्र किंसौ-
विष्टकृतस्य प्रकृतत्वात्लाजैः सौविष्टकृतं जुहोती-
त्यर्थः। आचमने चाग्निमुखे चाश्रावणे चोपसङ्ग्र-
हणेषु च पञ्चाङ्गोमेषु च यज्ञोपवीतमधस्तरत्र
प्राचीनावीतमिति यथा तत्राधस्तरत्र शब्दस्य
प्रतिबन्धो न दृश्यते। स्वत एवानुमीयते तत्र
लिङ्गक्रमाभ्यां स्विष्टकृतोः प्राप्तयोर्नियमः
क्रियते। पक्षशब्द अरुविषय एवेति केचिदन्ये +
लाजैर्भ्यो त्रित्रैत्तीयस्य पञ्चम्यर्थे तृतीया भविष्यता-
दृशं लक्षणमेव नास्ति तस्मिन् पक्षे विशिष्ट-
विधानमाश्रियते पक्षशब्द अरुलाजैरत्वापि
वर्तते। एवकारणमनर्थस्स्यात, अस्मिन् पक्षे
एवकारणं सार्थकमेव भवति, विशिष्टविधानं
नाश्रियते तृतीया च करणएव स्यात, पक्ष
शब्द अरुविषय एव दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीमिति
वचनं उपपद्यते। स्विष्टकृद्द्वितीय इति च

स्मात्
1. तस्मात् पूर्वमत पक्षो युक्तं नान्त कर्तव्यं स्यादिति तस्मिन् बहुस्याद्रुक्तम् अग्निस्विष्टकृद्द्वितीय इति वचनात् अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति मन्त्र आम्नातस्तूष्णीं वा होतव्यम्। स्विष्टकृद्धोमो स्थालेषु समिधमाधाय हेयप्रभृति आह्येनुवरप्रदानामूर्द्धि संस्रावमाज्यस्थाल्यां शेषान् सिक्ताति अधस्तात्सुवमुपयम्य जुहोतीत्यर्थः।
हुते पक्कहोमे व्रतं विसृज्य ५०३मुत्थापयतीत्यारभ्य आन्तिकेन प्रतिपद्यत इति अन्त होमोपयुज्यते उदकुम्भादर्शमुद्धिरासि संयुस्य।
न च्छन्दांन्न नपुंसकाच्छन्दसीति मन्त्रकूल्ये विधिलिखितमुरूपवनस्तोकीतिं स्तोकोक्ते यस्मिन् प्रदेशो रेतः प्रसिच्यते स्तौ स्तोकोतिः प्रजननमित्यर्थः विवृणोति शिथिलीकरोति।

— इति षष्ठोऽध्यायः —

ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्न इत्यादि ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थं इतरयोरपीष्टत्वादुपनीत मात्रो व्रतानुचारीत्यादि पूजाविधानमुत्तरेण समुच्चयते उत्तरतोऽत्त ऊर्ध्वं देव इति वचनात् कल्पोऽध्यायीत्यर्थः, ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीया इति कल्पः प्रत्ययवचनस्यात-

कल्पमथ आर्द्रे कामयेतेत्यादि यो निषेधकार इति वचनात्। सर्वैरिग्नपरिचर्यां योग्निधारणं चेति सिद्धौ परिचर्या गृह्णेन सायं प्रातः स्वयं होम उच्यते चतुर्थ्यां पक्वहोमाद्य संवेशनं चेति चतुर्थ्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्रात्राविति गम्यते। उभयं रात्रौ कर्तव्यमिति केचाग्निदर्शमिति विशेष्य विशेष इति न्यायादविरोधः। तत्राधिकल्पः कल्पो नामापुर्नादिकल्पः, अथ यद्धामली मलिच-द्वासास्यात् तस्मिन् काले मलवद्वासास्या सस्यमप्राप्नवानिति दीक्षइति प्रदृश्यते अथ याऽ गौतमः वारव्येन परायोग्नियेतो यावज्जीवधर्मे नासनेन परायौ पराङ्मुखी मित्यर्थः। न प्रलिखते मुखं नलीकरोतीत्यर्थः। नाकृणति कार्पाक्ष रसूत्रं नोत्सादयेदित्यर्थः नखर्वेण पिबति भिन्नप्रातेण न पिबति पिबतिरन शाकेन भोजनं नश्यते चतुर्थ्यां स्नातायां निशायामलङ्कृत्येति स्वाध्यनुष्टेसु स्नातां चतुर्थ्यां रात्रौ सदा निशायां दारं प्रसन्नं-कुर्वन्त्येति वचनात्स्वयमलङ्कृत्य तां वधूं ज्ञातिभि रलङ्कृतां शयने अवहूतामभिमन्त्रयते उत्तरां

उत्तरां युग्मामुपैति पुत्रकामो युग्मां रात्रिमु-
पेयादित्यर्थः। प्रजानिःश्रेयसं प्रजाफलर्तुगमनं
यस्मात्प्रजानिःश्रेयसं तदृतुगमनमित्याचार्या वदन्ति।
सू. सर्वाण्युपैत्युतुगमनानि मन्त्रवन्ति भवन्तीति बोधा-
यनः उक्तवान्। तथा याह गौतमः सर्वत्र वा
प्रतिषिद्धं वर्जमिति एवमेव पक्षमाश्रित्य प्राणा-
प्राणायामादि वा पक्षे आद्यावेव नास्ति योग्मा-
दीनि प्रतिषेधाविवाहे त्रिरात्रमिति वचनात्
अप्राप्तायां विवाहस्यास्तित्वं दर्शयति अथा-
प्रायामादिविवाह पक्षे एवं व्याख्यायते। तथाही
उपसंवेशनं मन्त्रवत्सकृत तं ह्यर्थं तदेव
अर्थं सकृत्सकृतं कृतार्थमस्तीत्याद्यावृत्ताविति
अध्यास्रियते हि एतस्मिन् पक्षे गन्धा न पठते
यस्मात् पूर्व एव पक्षो युक्तः शालीकेरभिप्रायः।
आद्यावेव सकृन्मन्त्रवत्प्रसङ्गः प्रथितत्वादन्यत्राव्यर्थे
गर्भस्य निमित्तं नास्तीति ॥

— इति सप्तमोऽध्यायः —

अथाभ्यां पञ्चमेऽहनि नापितकर्म कुर्वन्ति
नापिताय पयोदनं दत्वा अथ उपसंवेशनान-
न्तरं पर्यग्निकरणं विवक्षितं व्रतान्ते पक्वहोमोऽपि-

संवेशनं चेति वचनाम्नोसान्तो व्रतान्ते पक्व-होमं उपसंवेशनं च कृत्वा अपरेद्युः कर्तव्यं जायापतीभ्यां ज्ञातयो नापिताय पयोदनं दत्वा नापितकर्म कारयेदित्यर्थः। दिशमुपनि-ष्क्रम्य गत्वा पश्यन्तीति बहुवचनं अनियत कर्तृकार्यं अनुलिप्य जपन्तीति वर्तमानापदे-शादिदं संयोगमन्त्रस्य सुमनसोभिरित्यर्थः। अनोन्वो दुम्बुरमूलेन तीवृतान्नेन खाद्यभोज्या-द्वार्ताये यत्र्थं मन्त्रं यो दाहरन्तीति बलि-हरणं कुर्वन् मन्त्रमब्रवीदित्यर्थः। मन्त्रान्तैः कर्मादीन् कर्मान्सन्निपातयेत्। अन्नं संस्कृत्य घृतं नाव हरणेसु उपपद्यते सम्पूज्य पचयित्वा सम्पू ज्योतिवचनात्। या दृश्शीपूजा तेषां भवति तदनुरूपेण कर्तव्यमिति ज्ञापयति। आशिषो वाचयित्वा आशिष इति वचनादाशी-र्मन्त्राणाम् कर्तव्यो न पुण्याहमिति केचित्। अन्येषु ईप्याशीर्वचनं अन्येव स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तित्येव न गोब्राह्मणेभ्य आशीरुक्ता भवति तैरेवेनमाशिषा समर्थयन्तीति वचनात्। तथा हार्यः पारिभाषायां श्वोभूते दण्डमादाय

पुण्याहं वाचयित्वा अप्सु विसर्जयतीति आदाय
तथैवोक्तकारिकारैकैकमाशिषो वाचयित्वेति तस्मात्
पुण्याहं वाचयित्वोदण्डमप्सु विसृज्यै जानु-
दघ्नमुदकं अभ्यवहार्यर्थे बकानां बलिमुपहरति।
चतुर्थे षष्ठे च तेभ्यः सङ्कल्प्य बलिमुपहरति।
प्रयच्छतीत्यर्थः। अन्नैवास्मिन् काले प्रातस्तरांश्च
उदुहवान्ने आत्मभ्योक्तं बलिं कृत्वा हस्ते बध्नाति
सूत्राणीत्यर्थः यानेन पद्भ्यां वा गच्छति
गृहमागच्छति प्रक्षालितपाणिपादावुप आचम्य
अन्नाह पारिभाजायां अथ देवगृजनोल्लेखन प्र-
भृत्याग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोत्यग्नेर्मूर्धा भुव
इति द्वाभ्यां स्विष्टकृतात्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवर-
प्रदानान्तः पार्वणो होमो भवतीत्याह। होम-
पर्युजान्तो बाह्याणे मानिमनावित्यर्थः पुनरपि
पारिभाजायां गत्यो गाहनः। अथास्तमित
आदित्येन्योन्यालङ्कृत्येत्यारभ्य पर्युजान्तापि
मोहनायोग्यात्। इह कर्तव्यः श्वो भूते वैश्वदेवेन
प्रतिपद्यते मासि श्राद्धेन यापरपक्षे इतरपदां
सति यः काल इत्युक्तत्वात् षष्ठमहरहरुच्यते।
षष्ठेऽहन्यां दशमेऽहन्युक्तं वैश्वदेवं विकल्पितं

[illegible signature] २८।७।

इति केचित्। मासि श्राद्धेनेति सम्बन्ध-
करणान्मध्येऽन्यस्य कर्मणोऽनोपसार इति
व्रते मासमो तद्व्रतं परेद्युरादिषु व्रतान्ते
पक्वहोमोपमरसाज्ञि दानं च कृत्वा श्वो भूते
वैश्वदेवेन प्रतिपद्यतेति रात्रमेतद्व्रतं परेद्यु-
रस्मानपि षष्ठेऽहनि कृत्वा दशमेऽहन्य इति
कर्तव्यमिति ॥

— इत्यष्टमोऽध्यायः —

विज्ञाते गर्भे तिष्ये पुंसवनं गर्भस्थापनस्या-
नियतकालत्वादानन्तर्याभावः। तदाभावास्थश-
ब्दः प्रयोगः विज्ञाते गर्भाधानानन्तरं योयमागच्छ-
ति तिष्ये यस्मिन्नेव कर्तव्यत्वादुपनयन आपूर्य-
माणपक्षे पुण्याह्ने नियमो नास्ति पक्वकर्मा
प्रयोक्ष्य सूत्रेपूर्वेद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणान् भोजये-
दित्युक्त्वा नान्दीमुखादिरारभ्यते। नीकस्य
श्रुतिमूलत्वादुत्तमेन पुंसवनमिति कर्मणो नाम-
धेयं। अपरेद्युस्तिष्ये कर्मारभ्यमाणो ब्राह्मणान-
ञेन पारिविष्येत्यादि प्रजापतेस्त्वं तन्वं मे
जुषस्वेत्येतस्माद्द्वयोर्दिरभ्यासो वा तत्सवितुर्व-
रेण्यमित्यनुद्रसानाम्ना तया जुहोति वात्र

स्विष्टकृतमवदाय्याहुतीर्जुहोतीति केचित्तथा स्रु
दर्शपूर्णमासयो रहष्टत्वादवत्ते स्विष्टकृति स्रुवेण
पार्वणवदित्यन्ये ब्रुवते। जपहोमादप्युक्तमदेवता-
त्वावल्यत्वेन नाज्ञावदानेन स्यावदातुमर्धते।
अवदानं तो प्रदानं तस्मै कुर्यो भयप्रकारं
प्रधानार्धं कृत्वा स्विष्टकृतेरवदात्ये वारभ्यते।
रवदात्ये वारभ्यते। अनुच्छदं यथापाठमित्यर्थः।
प्रतृप्य मित्येव शब्दे पन्नास्त्र तिसृभिरित्येकाहुतिः॥

—— इति नवमोऽध्यायः ——

प्रथमगर्भायाश्चतुर्थे मासि वदन्तीति मासदेशः
सीमन्तोन्नयनकर्मणो नामधेयं सीमन्तविधिः
सीम्न अन्तः सीमान्तः उदगयनादिति नियमो
नास्ति पूर्वपत्ते पुण्याहादि कर्तव्यमेव तिस्त
त्र्यो याद्यास्ता नणय वर्णानुद्दाते वोपयां
नेन इति नकारादेशः। जातरूपवो भूत, इत्यर्थः
उदुम्बरप्रसूनैः उदुम्बरफलैरित्यर्थः। यवप्रसूनैः
र्यवफलैः इत्यर्थः, कैश्चित्प्रसूनैरिति वचनादभि-
नवोत्पन्नैरतैरिति, ललाटादारभ्य केशान्द्विधा
कुर्वन्नयन्ति। लोमप्रदेशाल्लोमाप्रदेशयोर्मध्ये
ये स्थिताः केशास्तान्नुन्नयन्तीति केचिदाहुः।

तस्मात्प्रकीर्णकेशा भवतीति शाखावर्ज्यमितानीं सर्वानुन्नयतीत्यर्थः। यवप्रसूनान्यबध्नाति शिरस्यैव सीमन्तं नोराजेत्यभ्योसोत गाव न्यायो गधा अवघाता गवेगाधेत्युच्यते यस्यै नद्याः षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यै नियतं परमार्थः तस्यै नामेति षष्ठ्यर्थे लिङ्गे सर्वे साकारान्तस्य कावेरितवेत्यादि इकारान्तस्य सीमन्तोपि नान्दीमुखादिरेवारभ्यते अष्टमे मासे विश्व आहुतीर्जुहोति पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्यु पुण्याहादारभ्य आग्नेमुखान्कृत्वा पक्वाज्जुहोति भूर्भुवस्स्वरोमित्युद्धृत्य तत्सवितुर्वरेण्यमीयमित्येतया जुहोति अथाहुतीरुपजुहोति विष्णोर्मुखं तदस्य प्रियं प्रतद्विष्णुः परोमात्रया प्रविचक्रमे त्रिर्देव इति स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदाना ततः पृथगेव चरुं श्रपयित्वा विष्णवे बलिमुपहरतीत्यर्थः एतावतापि शूलेनैव उपपद्यते हि शब्दो हेत्वर्थे चाष्टममासं स्नात्वा विष्णवे बलिमुपहृत्य व्रतयन्तीत्यहरहः कर्तव्यः स्विष्टकृत्प्रभृत्यावदाना अथ स्विष्टकृतं जुहोति इत्यवाहमतो तावता सिद्धे पक्वे स्विष्टकृतं जुहोतीति लाजैरितरं च

इमवाहमिति ब्रवीति समरोनयच्छेमोन्यत्रापि स्नाति पक्वा स्विष्टकृथ्यां सौविष्टकृतिं जुहोतीत्यवश्यं न चैवं अतः प्रयसि शब्दस्य तदुक्तां तस्य..... लब्ध्वां दनपाययमिति समा उत्तरकाल- कुलेन मिश्रामिति धापृतेन इति शब्द प्रकार एव एवं संस्कृतोति पठन्ति। क्वापि च्छन्दसीति तेषां रूपसिद्धिः पुनरपि केशवं तर्पयामीति द्वादशभिः केशवं तर्पयित्वा भगवन्तमुद्वासये- दोम्भूः पुरुषमुद्वासयामीति चतुर्भिरन्नशेषं पत्नीं प्राशयेदन्नशब्दोच्चारणादनन्तर्याच्च उपहृत्य शेषान् प्राश्य हुतशेषः पुमान्स्यै जायत इति प्राशनस्मीति अष्टमे मासि विष्णवे बलिमुपहृत्य व्रतयन्तीति तस्मादन्नशास्ते इतरदम्भोजनं वेलायां गन्धादिभिरभ्यर्च्य अन्नस्य भगवते बलिमुपहृत्य भुञ्जीतान्तर्वत्नीत्यर्थः॥

— समाप्तमायं प्रथमः प्रश्नः —

अथ प्रभृतः अपि शब्दः आनन्तर्ये विष्णव आहु- सानन्तरं अष्टमे मासि सूतवदिति वचनात्प्राप्तमेव क्रिया अत गन्धान्तरकारणात् प्रयोगान्तरं कुर्वन्तीति केचित्तं न मृष्यामहे॥

— इति दशमोऽध्यायः —

दि. २०.५.२००० प्रो. वि. शास्त्री

अथैतत्कृते बलिहरणं इति पारशेषे स्वय-
मननुवाको दृष्टव्यः तथाभिप्रायो सौकर्यार्थं
इहैव व्याख्यायते अथेदं बुद्धितेपुरुताद्ये
संस्थाविशेषेण उक्ता बलिरक्षणमनुव्याख्यात इति
वाक्यशेषः इतारुक्ता वान्यसंस्था बलिहरणं
शावान्या अथैतत्कृते बलिहरणमिति संशयं
यतः पक्षार्धमित्यौव्यय एव विष्णुबलिरष्टमे
मास्याभिहितः पक्ष इति शुक्लपक्षस्यानुवादं
सप्तस्मात् द्वादश्यां वा सप्तम्यां वा इति
नक्षत्रादि सम्पातदानामवेक्ष्य रोहिण्यां
श्रोणायां वा इति तिथ्यादि सम्पादनामवेक्ष्य
पूर्वेद्युरेव नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युर्ब्राह्मणान्नेन
परिविष्येत्यादि प्रतिपद्यते । अप्रणीताभ्यः
कृत्वाग्नेयाग्निं स्थण्डिले प्रतिकृत्या गन्धपुष्प
धूपदीपैः आयतनमभ्यर्च्य भगवतोपचारेण
भगवन्तं महापुरुषमावाहयति । ओं भूः
पुरुषमावाहयामीत्यादिभिः विष्णवे बलिहरणाया-
वारमानं करोति । अथ दैवमभ्यर्च्य मावना-
दिभिः अभिषेकादिभिः गन्धपुष्पाक्षतमिश्रादि-
भिर्निर्माल्यमुक्तो पवित्रसमूहेनाद्भिरेव तर्पणं

केशवं तर्पयामीत्येवमादिभिः द्वादशभिः
केशवाय नमः इत्येवं विकल्पितैः तैः गन्ध-
पुष्पधूपदीपं दद्यात् पक्वहोमं कृत्वा प्राक् च
स्विष्टकृतात् विष्णवे देवतायै पता आज्या-
हुतीर्जुहोति। उक्ति पूर्वमेवोक्तम्, मन्त्राणां च
पुनरुक्तिं पूर्वमेव परिहृत्य तन्त्रतः वानन्तर्यमनुवदति॥

– श्रीः –

दि० २२.५.२०००

— अथ द्वितीयः प्रश्नः —

प्रहुतः पूर्वमेव संज्ञार्थं रूपाणि समापितः
इदानीं प्रयोगविवरणार्थं उपन्यास उच्यते
इति शेषः कुमारमभिमन्त्रयते कुमारमन्वीक्ष्या-
नुवाकं ब्रवीतीत्यर्थः डावमाह्रियमाणे गार्हपत्य-
मभिमन्त्रयते इत्येवमादावपि विरोधं मन्त्रान्तस-
न्निपाते इतीयैवेत्युच्छन्दसं यथा पाठं प्रत्यृच-
मनुक्त्वात् पठुक्तं ते स्वापत्यानं ब्राह्मणाभिजिघ्रा-
म्यसाविति नक्षत्रनामधेयेन मन्त्रो सम्मतसम्बो-
धन दर्शनीमीति पञ्चभिः पर्यायैः राज्ञेरायुष्मा-
न्नित्यवनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वायुषा युष्मन्तं करो-
मीति सोमं आयुष्मान् यज्ञ आयुष्मा ब्रह्मायुष्मा-
देवा आयुष्मन्तः ते मृते नायुष्मन्तं करोमीति

अतिशिष्टं गोष्पदे विनयति गामानीय तत्रा-
त्मस्य तास्तिन्प्रदे न्यस्तमनागारस्तना गत्वा जनयति
सकृदुक्त्वा सहं सा यतसृभिः ह् सः शुचिषदिसे-
तया सहिताभिरनुच्छन्दसामिष्येव सिद्धे गतया
विनापि परदेशनादुक्तं स्तनमाभिमन्त्रयते।
यस्ते स्तन शशय इति चैकवचनान्तार अन्यश्लोक-
स्मिन्नेव काले विधातुं शक्यते तथापि तु अश्विनौ
च स्तनदेवताद्विकत्वदर्शिना जातिनिर्देशोपगन्तुं
शक्यते। उच्छ्वासो दर्शनादूर्ध्वं बालस्य दर्शन
इति गम्यते तत्र येन केनचिदुपायेन विधात-
व्यं। अवलम्ब्यधा अथ देवयजनोल्लेखन
प्रभृति सिद्धमौपासनेन जातकर्म कृत्वे सुतकाग्नित-
औपासनमाहृत्य कुमारस्य संस्कारत्वात्सूतकं
गाहं पूर्वाग्न्युपोसमाधायेसारभ्यते। आच्छा
द्येति प्रदेशस्य श्रुतत्वादलङ्करण गन्धमत्स्यजनार्थं
अथस्तान्मुकत्वा तदूर्ध्वं समस्तं वा सहस्राच्छा-
द्यैदिति गम्यते हुतशेषं निदधाति नम
अन्याधिर्बाध्यः इत्यारभ्यास्तामित आदिसे
१. पक्व गौरसर्जपवल्कफलीकरणमिश्रान्नस्थालिना
जुहोति स सूतकाग्निर्भवति तं दशाहं

६८

व्रास्यन्तीति अन्यत्र लौकिकाग्नौ पारिसमूहन-पर्युक्षणं कर्तव्यम्। अतिशिष्टं सर्वादिशाइति गोषु एव विजयवचनापेक्षं यैव लिकभेदाएव वचना-न्मन्त्रोक्ष्यावर्तये। हविषो जुषाण इति अरण्योर्वा समारोपयते अत्र इह्रोपयुज्यते दशम्यामुथ्या-पनपक्षे नान्दीमुखं कर्तव्यं शौचस्य पूर्वेद्युराः समाप्तत्वादिति तस्मिन् पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युः पुण्या अन्यारभ्याग्निमुखात्कृत्वा पश्चाज्जुहोति भूर्भुवस्सुवरोमित्यनुद्रुत्य तत्सवितुर्वरेण्यं घोष-वदादि प्रथमाद्वितीया वा बदसाआ घोषवतोन्य इत्यु-क्रमः। अन्तस्थमध्ये मध्येऽन्तःस्थान्तं अभिनि-ष्ठानं तं विसर्जनीयान्तमित्यर्थः। दीर्घ विसर्जनी-ययो या पदसम्भवान्ते दीर्घस्तृतीया विसर्जनीया देवतानामेवेत्यर्थः। अमुष्मै स्वस्तिरिति देवदत्त-शर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्वित्यादि॥

— द्वितीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः —

चतुर्थे मास्युपनिष्क्रमणं अन्नाद्युदगयननियमो नास्ति जननस्यानियमकालत्वात् पूर्वपक्षे पुण्या?-हाद्यादि कर्तव्यएवमुपनिष्क्रमणमुच्यत इति कर्मणो नामधेयं पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युर्ब्राह्मणानन्नेन

पारवि ब्येशारभ्याग्नेमुखान्ते पक्वाज्जुहोति।
भूर्भुवस्सुवरोमित्यनुद्रुत्य तत्सवितुर्वरेण्यमिति
आज्याहुतीरुपजुहोति। स्वस्तिनो मिमीता-
मश्विना भग इति अष्टाभिरनुच्छन्दसं स्विष्ट-
कृत्प्रभृति सिद्धमधेनु वरप्रदानादथाग्नेणाग्निं
अश्वत्थपर्णेषु हुतशेषं निदधाति भूर्भुवस्सुव-
रोमित्यनुद्रुत्य तत्सवितुर्वरेण्यमिति अधोपनिष्क्र-
म्य बाह्यानि चित्तियाण्यभ्यर्च्येति बाहिः शब्दा-
द्भवनार्थे यदि प्रत्ययो वक्तव्यः कचित्तियाणि
देवतागृहस्थापितानि प्रपातिमारूपाणीति केचित्
अन्ये ग्रामे वा पुराणवृक्षस्तानीति॥

—— इति द्वितीयोध्यायः ——

षष्ठे मास्यन्नप्राशनं कर्मणो नामधेयं अन्नप्रदा-
नमुच्यत इति शेषः पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा
परेद्युः पुण्याहं कृत्वा पक्वा जुहोति भूर्भुवस्स्व-
रोमित्यनुद्रुत्य तत्सवितुर्वरेण्यमिति आज्याहुतीः
जुहोति भूर्भुवस्सुवरोमिति अनुद्रुत्य अहमस्मि
प्रथमजा ऋतस्येत्यष्टाभिरनुच्छन्दो स्विष्टकृत्प्रभृति
सिद्धमाधेनु वरप्रदानादथाग्नेणाग्निं अश्वत्थपर्णेषु
हुतशेषं निदधाति तत्सवितुर्वरेण्यमिति सर्वास्व-

नुसृजेति वचनादेकैकानुषङ्गसहिता अदकृत्वा प्राशः नामेति गम्यते न भ इत्यनुवर्तन इत्यर्थः ॥

— द्वितीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः —

संवत्सरे चौलकर्म इत्यर्थः पूर्वपक्षे पुण्याहादि कर्तव्यं एव त्रिषु वा संवत्सरे ष्वन्नोदगयनं सम्भवति तत्पूर्वपक्षदेव द्वादशाहानियमो नास्ति चौलकर्मेति कर्मणो नाम पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युर्ब्राह्मणानन्नेन परिविष्येत्यादि उदुम्बर- पर्णेषु कुशेषु निदधाति नमो हिरण्यबाहवे इत्यारभ्य द्वाभ्यां पर्यायाभ्यां उष्णासु शीता आन यति उष्णेन वाय उदकेनेत्यादि केशान् वपतीति तेन मन्त्रेण ताभिरस्य शिर उनत्ति द्वितीया- निर्देशात् शिरस्समः सोदनं कर्तव्यं बर्हिमनु च्छ्यति एवमन्यत्र अक्षिणे गोदानेऽपि तद्वदेव कर्तव्यमिति केचिद्वचनात् यथासम्भवं यस्मिन्- कस्मिन् चित्तदेति अन्ये प्रवपतः केशानुद्दिश्येति केचिदनेकार्थाः धातव इति कृत्वा अन्ये प्रवपतं अन्तर्भूतम् निजन्तः प्रवापत इत्यकेशानुद्दिश्येत्यथ अस्य केशान् वपती सारभ्यो ष्णोदकेन केशानुदका- वासवना स्वयं कर्म मात्रं कृत्वा नापिताय

क्षुरं प्रयच्छतीति केचिदन्योऽनुमन्त्रणार्थं कृत्वा नापिताय क्षुरं प्रयच्छतीति ततो वचनान्तो अथैनास्समुद्रिश्येति द्वितीया सम्प्रणं सर्वेषां कर्मसु तम्साजैदान संस्कारार्हत्वादन्तो सर्वान्‌ केशान्‌ समुद्रिश्येति तथा उष्णोदकेनाप्लवन मेकाशि। खादयः शिखाविशेषा यथैवेषां कुलधर्मस्य यथाशि- शिखानिदधाती सेकयोः शेषं योः पक्षयोः शेषत्वन्‌ व्याख्येयं प्रकृतो व्याख्यास्यतीति प्रकृतोधि- कारो निवर्ततेइति ॥

— द्वितीयप्रश्ने चतुर्थोध्यायः —

अथातो गर्भाष्टमेषु अथशब्दोधिकारार्थः। अनन्तर्यार्थे वा आतुतो व्याख्यास्य इति शेषः उपनयन विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कार इत्यादि तस्मिन्नेव विद्याकर्मान्तमिति उपनीतः। संमानोस्मश्रुना- चार्यकरणज्ञान इत्यामने पदं गर्भाष्टमेषु गर्भधारण संवत्सरादारभ्येत्यर्थः गर्भमुक्तयोरेवमितरयोः क्षत्रियवैश्ययोरित्यर्थः + आद्वा विंशतेरा चतुर्विंशते वैश्य इत्यर्थः सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममित्यादयः काम्या षोडशपर्यन्तादावोक्तत्वादपि शेषवचनाच्च ब्राह्मणैवेति केचिदन्य एकादशादूर्ध्वं सन्त

इतरयोरपि समानभावेति वर्णमाश्रित्य प्रवोक्तत्वात् सर्वेषामपरे ब्रह्मवर्चसमिति समामनन्ति। ब्रह्मवर्चसं व्रतं स्वाध्यायसम्भवमित्यर्थः इन्द्रियां ऊर्ध्वचिह्नं द्रष्टुमिन्द्रं जुष्टुमिन्द्रं दन्तामिति ऊर्ध्वं प्रयोगा जाता सर्वेषां आधिरूपेण विरिस्थतत्वादेतत्-रिमालिति कालान्ते सर्वाभ्यन्ति कान्तामि स्युः तस्मादुपरार्थकामेवमर्थश्चाषोडशैः समस्तमाणस्य सर्वकर्मवचनमाषोडशादित्यस्मिन् पक्षे ब्रह्मवर्चसं रक्षितव्यम्। तथा चाह गौतमः प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षो हुतान् ब्रह्मचारीति रथकारमिति रथकारमिति वैश्याच्छूद्राद्वा रथकार इत्याचार्येणोक्तत्वात् ततो गौतमाभिप्रायेण विरुध्यते प्रातिलोमोक्तधर्महीनः शूद्रायां पारसमायां चेति तस्यां द्विजातीनां प्रवान्यतमो रथकारकुशल-स्वजातिकनिमित्तात्किंचिद्भविष्यति उच्यते जाते-रथत्कारे रथकारणाद्वा गोत्रं तसंकल्पस्य उक्तं तथा याज्ञाचार्यः आधाने ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्येति पूर्वेद्युः नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युः ब्राह्मणानन्नेन परिविष्येत्यादि तस्य चौलवत्तूष्णीं केशान्ते

तै.ब्रा.१-१-४

ॐ

उभयास्तु शाखा आवयतीहारि मन्त्रवर्जमा शिरसाकरणान्तं अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेति श्रुतेमजिनं वासोरन्यतरेण यज्ञोपवीतं कृत्वार्थमिहाह। तथा च कौशसूत्रं वा अत्र त्रिवृत्सूत्रं यज्ञोपवीतमानाभेरित्याचार्येणोक्तत्वादपि। वचनमेव वचनादृते कल्पयस्याचार्यः तस्मादिदमपि पक्षान्तरं आपस्तम्बस्य ब्राह्मणोक्तयोरन्यतरं न्यतरमाहास्मिन् द्विवस्त्रो यज्ञोपवीतीति पुनरप्येवमेव सुश्रुमभव उपवीतार्थ इति एवं श्रुतेषु श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात्तत्र धर्मेषु तावुभौ स्मृता इति मनुवचनाद्विकल्पिता तुल्येन तथाचाह गौतमः तुल्ये बलविरोधे विकल्पा इतरस्माद्धेतोर्वा मन्यतमादाय दक्षिणां बाहुमुद्धरते + वधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति वचनाद्दक्षिणं बाहुमूर्ध्वं कारयित्वा यज्ञोपवीतं प्रतीक्ष्य अप आचम्य देवयजनमुदानयतीत्यादिरारभ्यते अभ्याधापयन्वाचयति यद्यपि वर्तमानापदेशः तथापि तु स्वाहाकारदर्शनायारभ्याधानक्रियायांतर्णिकत्वा द्वाचयित्वा स्वाहाकारेणाभ्याधापयतीत्यर्थः अभ्यानमास्थापद-

तीति मन्त्रेण माणवकवासं वीधो मध्यमदर्शनादन्न स्वयमेवाचार्यो मन्त्रमुक्त्वा स्थापयति तिष्ये वासः सद्यः कृत्तोतं कृतं च पूर्वकाले च सर्वपरोडिति समासः शिष्यैव कृत्तो ओतमिति सिद्धे एकाकैव

आप.२९ १५ वानसूनासर्जनी कर्तव्यैसेवमर्थं सद्यः शब्दः प्रयोगः।

तन्त्राव्योमिमितावधारणं सद्यएव कृत्तो तथा मौञ्जीर्वीमावा सूक्तं त्रिगुणीकृत्य तत्र धृतमित्यर्थः खौरवं राजीयं वनु नैयग्रोधं विशेषेण स्कन्धजमवाक्ग्मामिति शाकाहितकं वा वादरं वार्क्षकं सँराजिकामित्यर्थः तथाह गौतमः याज्ञियो वा सर्वेषामिति कोनामास्यसौ नामास्मीति शा ट्यायनकब्राह्मणम्। कोनामासीत्याचार्यो ब्रवीति सुबुद्धाः अस्य छन्दो लोपाश्रित्य समिध आधेहि सायं प्रातः प्रपतितः समिधोग्नौ प्रक्षिपेदित्यर्थः सकारव्यौसामिधः अक्षर पर्यायेद कुम्भं चोदकस्येति भावः एक इत्यादौ पूरयित ऐन्यत्तरादित्याचार्याधीनो जड्भाशेन लङ्कमालि पूरपूजाम्युत्तरदामहायै इति खपत्यः आचार्य वशवर्ती भूत्वा वेदमधीष्वेत्यर्थः अथास्मै मायर काचारिकं पात्रं प्रयच्छन्त्याचार्यं स्वयमपि

यत्कोऽसि सोऽसावग्रेपाति अग्नौ पः आशिषो वाचयित्वा
श्राद्धमेधे क्रियेतामिति समाधिरेव गम्यते
तस्मात्पुण्याहसंज्ञितासनानां शान्तिरस्त्वित्यादिना
माशिषां तेषां श्राद्धमेधे क्रियेतामिति वाचय
तीत्येव भवितुं शक्यते । आशिषो वाचयति
श्राद्धमेधे क्रियेतामिति आशिषं पाठस्थेयमेव
लिङ्गं स्यात् तत्राशिषामपि विद्यमानत्वात् बहुवचना
द्वयं बहुत्वेन भवितव्यं त्र्यहमेव मात्रेणं धारय-
न्ति बहुवचनं सर्वापेक्षमिति केचित् सत्यं यो
निषधोद्यावद्धौदनामुपनयनादिष्वरात्र उपान-
गुल्फयवक्षारादि होमा लवणवर्ज्यमिति वचनात्सर्वे
ष्वाविधिर्भविष्यतीति गम्यते नियमान्तोधर्मानिमयो
नास्तीति तिस्त्रः स्फुस्युरासु पर्यवेतास्वित्यर्थः यत्र
यस्यां दिशोत्यर्थः स्पष्टः प्रज्ञातः ज्ञातिः
इत्यर्थः अग्निमुपसमाधाय सम्भारिस्तीर्य इत्यादि
नाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षस्स्थात्तदित्यायाः
परिसमूह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्येति गम्यते स्तरणा-
नन्तरमाज्यसंस्कारो हि समित्संस्कारार्थत्वेहा
आस्येति सुश्रावसमभ्यर्च्येति वचनात् गन्धपुष्प-
धूपदीपनैवेद्यैरिति केचिदन्ये यथान्नमभीष्टं

स्याऽनेन बलिमुपहृत्य प्रयुञ्जीत अदृश्यो गन्धो-
रस्तीति आशिषो वाचयित्वेत्यत्रापि पुण्याहवर्य-
न्तानां शान्तिरक्षिता वा यत्नतयाशिषो-
वाचयितेति गन्धारतत्र तत्रार्थपर्यन्तानां ग्रहण-
मिति पूर्वाचार्याणां मतः । अत्र पालाशमूलमित्यर्थः
अन्यादाय मन्त्रवाचना तूष्णीमिति गम्यते तथापि
मनुवचनात् मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुं अप्सु
प्राश्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवदिति वचने
विशेषस्य विशेषवदिति न्यायं मन्त्रवक्तव्यमित्याचार्य-
स्यापि प्रतिबन्धानि चियते अपरे मनुना गृहीतानि
येऽ तादृशो विधिः कैश्चिदप्युक्तः । किन्तु वर्याण
परिधानपर्याण प्रतिमोचनप्रधानमन्त्रा उक्ताः तस्मादन्ये
षामपि गृहान्तराणां ग्रहणमन्त्रवत् शौचत्वं न
मनुवचने सम्भवत्येव अथान्य किञ्चिद्धुवति अर्थात्परि-
धानादयो ग्रहणमन्त्रावयोर्येण लब्धदोदितस्यापि
प्रयोगः त्रिः प्रदक्षिणं परिस्याप्य वाचयतीति दर्शना-
द्वाचार्येण सर्वदा ग्रहणमिति अथास्य माणवकस्य
विसृष्टं वास आचार्यो मन्त्रेण दत्ते भैक्षमेवाहारो-
ऽस्त्वस्यादधः शय्या आचार्यस्य गृहानेति समावर्तनान्तं
प्रागाचार्यगृहानुगच्छतीत्यर्थः उपनयनादिषु तास्य

इत्युक्तत्वात् तादृशमेव ब्राह्मणं नविज्ञायते आचार्यो वै ब्रह्मेति ब्रह्म वेद इत्यर्थः अथवाचार्यो ब्रह्म तस्मिन्नेव विद्याकर्मान्तामित्युक्तत्वादाचार्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्य लभामन्न स संस्करोतिवेद-प्रदानात् पितरमाचार्यमिति एवमेव ब्रह्म स एव कर्वीतेत्यवगन्तुं शक्यते ॥

— द्वितीयप्रश्ने पञ्चमोध्यायः —

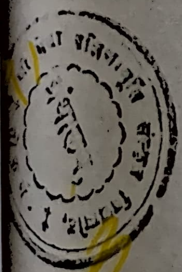
वेदमधीत्येति मन्त्रब्राह्मणमधीत्येति गम्यते तथाह आपस्तम्बः मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणम् मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदइत्युक्तं नान्दीमुखाद्येवारभ्यते। वेदकर्मत्वादुक्तं समावर्तनमिति ब्रुवन् सर्वस्य प्रत्यक्ष-मितस्य पश्चादस्य पाठत्वं दर्शयति आच्छन्नादाना-कृतोपानहौ विमुच्यैनं पृथग्भूम्यां निधाय जुहोति तथाह गौतमः सोपानत्काश्ना सनाभिवादन नमस्कारान् वर्जयेदिति नमस्कारस्यापि प्रति-षेधे किं पुनर्मन्त्राणां आसनं यान्तरन्न दृश्यते पश्चादुपादाय प्राश्नातीति च्छत्रदण्डहस्तेन होमादेः कर्तुमशक्यत्वादुभावपि भूमौ निधाय होतव्यं अन्यवच्छेदं दण्डस्थेति प्रतिषेधो न दृश्यते आत-इत्वी वितत्वानीति पुरोनुवाक्यामनूच्य ततो मे

अग्निहोत्रे दण्डः

प्रियमाव इति जुहोति सोनैव आकर्णो अन्नैव
प्र प्रजाव सादयं स्नातकस्य आचार्योऽद्भुतस्नातका
आगन्तोति स्नातसंयोगानि न तस्मिन्नसो होमः
क्रियते येन जुहोति संशयः तसंशयनिवृत्यर्थ
इदमारभ्यते यस्मिन्नग्नावेष्वादि रारम्भकाऽसौ प
इव स यस्मायं जुहोति श्रेत एव तारिसिति तै.सं. १-५-९
प्रैव प्रातस्तनैव जनयतीत्यग्नि होत्रस्य कालो विहितः
इष्यादि देशे दर्शिकस्यापि स एव कालो गम्यते
उपनयनादि रामेन्त्रान्तमौपासनामिहार्द्धयक्षते पक्वकर्मा-
भिप्रेदमुच्यते आरम्भनुयन्नयनमस्तोष्यादि ब्रह्मचर्य
मग्नीन्धनादि गृह्य एकादि त्रिकाम्यानेन्द्राग्नी इति
इदं विधानं पारिभाजायां वक्ष्यति। प्रजाक्षा संस्कारं
पुंसवनादि मेक इति ध्रुवतपक्षान्तरं द्योतयति प्राणि
ग्रहणादि रेखिके इष्टकारेतन्पक्षे पाणिग्रहणाविहितानि
अन्यं लौकिकाग्नौ कर्तव्यानीत्युक्तपक्षे अष्टकादीनां
च पाणिग्रहणादूर्ध्वं कर्तव्यत्वादौपासन इतेषां
प्रयोग इति स तापोग्नीन्युगत इति नाभिधानदर्शनात्
स पवित्र इसथ तद्भविरिति वचनात् भवनं या
कर्तव्यं येन केचित्सूत्रेण यत्किञ्चिद्धुयाद्भविः
तत पवित्रं संमृजेत तूष्णीमिति वचनान्मन्त्रादि-

[margin, vertical:] ... तै. ब्रा. ... आहवनीयेऽग्निहोत्रं जुहोति [illegible]

वर्तते धर्मः व्रीहिभिर्यवैर्वा इत्येनेते आहुती
जुहोतीति ब्रुवन् औषध्यः शकलः पुष्पं काष्ठं
मूलं फलं तृणं गतद्रुत्तेन होतव्यं नयवादन्यथा
भवतीति वचनं नास्तित्वं दर्शयति अग्निहोत्रहविषां
होमपक्षे आज्यतैलपयःसोमानां सामर्थ्यात्स्रुवेणैव
होतव्यमन्येषां नाष्टिकरणादपि हस्तेनैव
बन्धनानुवर्तनत्वादत्रापि पार्वणादिमन्त्रवदेव
देहलस्य मन्त्रवद्द्रव्याद्विवर्तते न धर्मः पर्वणि
पर्वणि आग्नेय स्थालीपाक इति स्थाः औपासन
सम्बन्धार्थः पार्वणाहुतधर्मः गतउनार्थः पौर्ण-
मास्युपक्रमा अमावास्यायामिति दर्शपूर्णमासयो-
र्वचनस्यापि दर्शपूर्णमासवत्प्रथमिति दर्शना-
द्विवाहमाक्षमन्तरमानतायां पौर्णमास्यामारम्भः
तस्मादाहुतमध्ये पाठ इति केचित् अन्ये ब्रुवते
आहुतमध्ये पाठादाहुतधर्मेण भवितव्यमिति
?- स्य वायुं दाति विधीयते तेन विद्यावन्तं
ब्राह्मणं भोजयेदिति, भोजनेन हुतशेषं प्राशने
निवर्तयति । उआतृभ्यो हरन्ति यथान्तरो
गदः रिक्तं प्रायश्चित्ताहुतीरेव दर्व्याभ्यस्य
जुहोति स्रुवेणाज्यस्य जुहोति स्रुवेणाज्यस्येति

वचनादन्त अन्त दर्शपूर्णमासवत्प्रायश्चित्ते च्यवि
करण रणं
शूर्पकर्ण दर्शनाच्च आहुतो व्याख्यातः । ——
आहुताधिकारे वर्तत इति व्याख्यास्यते ॥

—— द्वितीयप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः ——

अथ शूलगवसंवत्सरे संवत्सरे नान्दीमुखाद्येवा-
रम्भोद्कर्मणादथ शब्द आनन्तर्याधिकारोऽर्थो वा
शूलेयूपानेकीय गव्यानि आपयन्ते यस्मिन् गौ-
तन्ववलुमिति गश्च समासान्त मृगशीर्षेण युक्ता-
मावास्यायां तिथौ नक्षत्राणि युक्तकामइत्यर्णं
पौर्णमास्यां पूर्णिमा गतास्मिंस्तत्र निर्देशा समासः
चिन्त्यः अविपन्नापि मार्गशीर्ष गव मासे विद्यमाना
गोषु गोप्रासु गोपाले केषु प्रास्विसर्गः यदि राज-
कालयोराद्धिभूपासु तदानीं त्रिःप्रदक्षिणं पर्येति
प्रयोगः शक्यते कर्तुस्तदानीं निमित्त पदाजातं
प्रयोगपाठकस्योक्तः प्रमाणानाप्यायस्मीसाप्यायय-
तीत्यस्य पूर्वनयापातिर्नोपेक्षते ज्ञातान्यपादानानीत्य-
विशेषः वचने सर्वाणि गृहीतानि गम्यते श्रुते-
विस्तराभिधाय गाशब्देनोक्त दुर्हुताः सवगायु
तस्मिन् पूर्वगवपक्षे ∴ गविकारे गृहीतव्याः ।
तथा पाकयज्ञे यूपवस्य गवि धर्म दर्शयति व्या

औपश्रपयेदा कल्पो भारस्यात इति सूत्रेभ्यां निष्कृष्य कुंभ्यां निक्षिप्य श्रपयतीत्यर्थः स्थालीपाकं आधिश्रियाव दानेना स्थालीपाकेन च सहपर्यग्नि कृत्वा अज्यमुत्पूय स्रुवं दर्वीं मेक्षणं च संमृज्य। अथैका तान्याभिघारितान्युद्वास्येत्यादि आवाहन स्थातन निषेदप्रत्वादेव आवाहनं कर्तव्यं यद्यन्य त्वाश्रीष्मर्गोणाग्निं देवस्या यवामिति वा वाक्यस्रुवेणो पारिस्तीर्णाभिघारितां दर्व्या जुहोति अधो पारि स्तीर्य इति स्रुवेणेति यथा सहस्राणि सहस्रश इति पुरोनुवाक्यामनूच्य ईशानं त्वा भुवनानामभिश्रियमिति याज्यया जुहोति अत्रैतान्यवदानानी उ सूत्रे प्राच्येद्येति कादिति सूर्या उपजात मुपहेसो पडत्वाभिश्ये मुक्तासवः हलन्ता चिण्णन्तोरिति तकारादेशः नमस्ते रुद्रमन्यव इ यथा व्याहुतीरुपजुहोति स्विष्टकृतं हुत्वा मेक्षणमुपहृत्य संश्रावं हुत्वा सामिध माधाय जयप्रभृतिवेतस्रशा खयावीक्षणमारभ्यते। स्थालीपाककर्मे यद्वा कार्यमिति वचनात् वपाहुतौ होतव्यायुस्थाने यवागूं अपीच कल्पायित्वा स्थालीपाकं विश्राप्येति केचित्।

आश्रीष्मयेणमृत्युं हलन्ता चिण्णन्तोरिति

तदानीं पशुधर्मौ इष्यते तस्मात्सरूधर्मस्यापि
स्वातरूपेण परोक्षत्वप्रमाण उत्सेकं गृहीत्वा
पृथक् श्रपयतीत्यर्थः वादिनो दरं मांसं स्थाली
गतमेवाष्टम्यां प्रदीपे नान्नीपाकरणं पशोरिति
वचनात् । स्थालीपाकपक्षे नाक्रियते [श्रो] वा इतिश्च
नहोतव्या उत्क्रेशश्च गृह्णाति अवदानमात्स्थाली
नियमं च नादर्शयामीति ॥

इति द्वितीये सप्तमः सर्गः

अथ बलिहरणं अथ शब्द आनन्तर्ये अधिकारे वा
बलिहरणमुच्यते इति शेषः अस्यापि वेदकर्मत्वात्
नान्दीमुखादि कर्तव्यमिति केचित् अन्ये [त्वा] मृडे
व्याख्यात इत्युत्तरत्राधिकारनिवृत्तिदर्शनात् विवाह
मध्ये यानि कर्माणि विवाहारम्भेणारब्धवानिति
गम्यते अस्यारम्भस्य विवाहमध्यत्वाद्विवाहारम्भेण
इमत्यारब्धमिति यथारं शुद्धाहीनां लवणं च
परं न कोरधान्येनेत्यर्थः अप्राणिरङ्गम्यार्थे
पत्नीमास्थालारी वदन्ती परिचरतो कुत्सां कुर्वति
[त्वा] कामभिन्नरवाप्तवांतु अनियमेनेत्यर्थः तथा चाप
स्नान्तः [स्वः] स्नाति सूपनं संस्पृष्टेन कार्या इति । अथ
यथोत्तदस्याते कामतो मा भि संस्पृष्टमेवेत्यर्थः ।

उभयतः परिषेकं यत्र पुनर्बाह्यक्रियाविशेषमेक-
स्थाने बहूनामपि सकृत्पुरस्तात्परिषिच्यते ।
सकृदेव देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्तो
परिषेचनमिति निदध्यात् प्रतिषेधार्थः । यदा
इन्नाभे यो बहवः स्युः तदानीं देशश्च बहवश्च
बहुत्वे सति स्थानभेदान्मन्त्रो व्यावर्तत इति
न्यायात् क्रमं यथेष्टमित्यर्थः । यद्येकस्मिन्नेव
स्थाने द्वौ वा भूणौ त्रयो वा स्युः तदानीमेक-
स्थानत्वात् सकृदेव वक्तव्यो मन्त्रो दृष्टः-
बहुत्वाद्व्यासितव्यो वा तावमुत्तरेषां अवगाहशः
अवगाहार्थं अवच्छेदार्थः सकृत्सकृत्तेनो-
दकेन विभज्य होमादयः क्रियाविशेषार्थः पुरो-
धीनां धोक्षण इति अवगाहशः प्रोक्षेदिति
यथा इस्तीन होमः । बहुत्वर्थाच्चकारादन्यतर-
स्यां सद्येकवचनासवपायां दर्व्यामन्त्रस्य
जुहोतीत्यर्थः तस्यापवादः । अपरेणाग्निं धर्माय
स्वाहा धर्मायस्वाहेति पदच्छेदः आद्येदं न्यावकाशे
धन्यामुभाजने अक्षिणामुदक्भाजनं अयलायै
देवै स्वाहेति पदच्छेदः स्थाल्यां स्थालीदेशे
इति वचनात् स्थाल्याव्यास्थितदेशे पातिपेदित्यर्थः ।

धनधान्यावकाशे धनंहिरण्यादि स्थिरादि धान्य-
स्थिरादि गोष्ठ वा पल्वे वा गोष्ठं गोष्ठ्यायेति
कल्प्याः द्वारमध्येन्तरिक्षाय स्वाहावान्तरिक्षाय
स्वाहेति पदच्छेदः वास्तुमध्ये ब्रह्मस्थाने इत्यर्थः
दक्षिणतः इति ब्रह्मस्थानापेक्षं ब्रह्मस्थानस्य चिण-
इत्यर्थः अथ दिशु ब्रह्मस्थानावान्तरदिक्षिति
तथैव धोषौ गत्वार्थः संवरणदेशे द्वारपिधानार्थं
काष्ठं पार्श्वे स्थापितं तथा यारास्तम्भः देहं
न्यामन्तारिक्षे लिङ्गेणोत्तरे पिधान्यमिति ॥

— द्वितीयेऽध्यमः —

अथ वैश्वदेवं हुत्वेत्यादि बलिहरणानन्तरमेव
यदधीते स ब्रह्मयज्ञ इत्यारभ्यते । पञ्चमहायज्ञामिति
वचनं बलिहरणार्थं तानेवानुवदन्ति केचित । अन्ये
बलिहरणानन्तरोर्ध्वाद्दिगभूतः पञ्चसन्ति यज्ञो
यदग्नौ जुहोत्यपि समिधमिति सामिहोमो बलिहरणे
नास्ति यत्पितृभ्यः स्वधा करोति इति केवलं स्वधाकारो
नास्ति यद्भूतेभ्यो बलिं हरतीति च भूतबलिं सद्य-
कश्च नास्ति तस्मिन् पृथगेव पञ्चमहायज्ञ इति
बलिहरणादिका गम्यते तथाह पारिभाषायां
वक्ष्यति तस्माद्यस्माद्विक्रमणं पञ्चमहायज्ञ इति

बलिहरणात्पूर्वं पृथगेव कर्तव्या इत्याह हरदत्तः देवेभ्यः
स्वाहाकारं कुर्यादिति वचनादन्यस्याश्च देव-
ताया ओङ्कारादेव देवतेति गम्यते। यस्मा-
देवेभ्यः स्वाहेति मन्त्रवत्पितृभ्यस्तथा करोति
इत्योदनाकारस्यैव इति वचनात् पितृभ्यस्स्वधेति
यद्भूतेभ्यो बलिं हरति नमस्कारमाप्नुभ्य
इति वचनाद्भूतेभ्यो नम इति मन्त्रः स्यात् ब्राह्म-
णेभ्योऽन्नं ददातीति वचनान्मनुष्ययज्ञो दानं
मूलशाकादि मनुष्ययज्ञः यत्स्वाध्यायमधीयीतैका-
मप्यृचं यजुस्साम वेति वचनात् ब्रह्मयज्ञ ओङ्कार-
व्याहृतिभ्यः इति च ब्रह्मयज्ञ इति तस्यामाने
क्रमेणं पञ्चमहायज्ञ इति वचनात्पुरुषार्थ इति
गम्यते पुरुषार्थश्चेत् स्नानादिवत्सानुप्रयोगे
णैवाहरहः कृतार्थ इति गम्यते मनुष्ययज्ञ इति
वचनात् सायमपि कर्तव्यं वचनानि दृश्यते
सायं प्रातर्यदन्योन्येन वैश्वदेवं बलिमुपहृत्य
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रानभ्यागतान्यथाशक्त्या
पूजयेदिति सायमागतमतिथिं नावरुन्ध्यादिति
यावद्गृहस्थस्य वैश्वदेवं कृत्वा गां दत्वा कालयोः
भोजनं मनुजमिति आपस्तम्बश्चाह अङ्गिरसा

गृहे भुञ्जीत शेषातिथिभ्य इति गौतमआह ।
अधिवृक्ष सूर्यो पस्थायी इति रतिथिओभयोरावर्तते
अपाचार्यआह रह रैतेभ्यः स्वाहाकुर्यादिति महरहः
शब्दमेव प्रयुक्तवान् सायं प्रातर्मनुष्यवर्जमृतुर्णां
सकृथ योग इति एवं पञ्चमहायज्ञान् समाप्य .
बलिहरणं च कृत्वातिथिमाकाङ्क्षेदिति अतिथि स्वरूपं
परिभाषायाँ वक्ष्यति । श्रान्तोऽदृष्टपूर्वोऽश्रुत इति
केवलमन्त्रार्थं स्यादिना आगोदोहकालमाकाङ्क्षेत-
इत्यर्थः । अग्नामुधृत्य वेति सिद्धो दधात् इति
वचनान्तकेवलमुत्तारणेनानेन तदा आहुते मनुष्य -
यज्ञस्यादिति एवमर्थादधीहि भो इत्यर्थसम्बोधनं
प्रैषमनुकृत्वा प्राणं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिराथम्येहा-
रभ्यते । तथाहापस्तम्बः । ओङ्कारं स्वं द्वारं
तस्माद्ब्रह्माध्ययजणान् एतदादि प्रतिपद्यते इति
गौतमश्च तथाह । आदितो ब्रह्मण आदान
ओङ्कारोत्यनापीति पाणिना यापुनतविधान औं
मध्यादान इत्युक्तं आचार्यप्रैषोत्तरकालं
प्रणवं दर्शयिति । गायत्रीं भो अनुब्रूहीति
तस्मादन्वाहोमिति प्रतिपद्यते । प्राणायामस्वरूपोपादि
वसिष्ठः तावत्समन्त्रकां व्याहृतिकां सप्रणवां

गायत्रीं शिरसा सह त्रिः पठेत् आयतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। अस्माकं विधानं नारायणेऽयं वा गौतमेनोक्तः प्राणायामाः त्रयः पञ्चदशमात्राइति प्राणायामैरनिर्दिष्टः संख्यानञ्च कुर्वन्नो कलाद्यावदूर्ध्वं जपसमाप्तेः तावदारभ्य पुनरपि तथैव अभ्यस्यते एवं त्रिरायम्येति गम्यते सावित्रीं सहस्रकृत्व इति वचनात् प्रणवं व्याहृतयश्च सन्तीति दर्शयति अपरिमितत्वं पेऽपरिमितं पूर्वोक्तसंख्यया ऊर्ध्वमिति केचित्। अनियम इत्यन्ये अग्न आयाहि वीतय इति सामवेदस्य वचनमृग्वाच्यमेव जपप्रतिपत्सामवेदस्येति तदानीं साम वै गायेत् आचार्याभिप्रायः। तमगाध्ययनमेव शेषेणाग्न आयाहि वीतय इत्युक्तवान्। कूष्माण्डञ्चेति लिङ्गनिर्देशो परस्तुष्टाधितस्य ग्रहणमिति केचित् स्वाध्यायब्राह्मणोक्तानां सूत्रनिर्देशो दृष्टः कूष्माण्डैर्जुहुयादिति ननु सूत्रे निर्देशः पुरा द्रष्टाधितस्यापि दृश्यते तानि इवा ज्ञातानि कूष्माण्डानां साध्यतेऽतो सत्यं दृष्टं आगमाविनाप्येतयो विनिर्णयः क्रियः आगमश्च स्वाध्यायः स्वाध्याय ब्राह्मणोक्तानामेव सन्तीति अङ्गकारस्यार्थः

यद्व ग्रकोवि जायत इत्यपि शङ्काह्यहं त्वहं वा प्रमादादकृतेष्वतरत्र सर्वश इति वक्तारित्यपु मनुषु चेत्यर्थः इति स्तस्तं तुमतारत्नतुं तन्वन्तु-ध्यस्वाग्नेस्त्रयस्त्रिंशत तन्तव इति यतस्तो वारुणीर्जपेदिमं मे । वरुण तत्वायामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने इत्येतामध्वरदीक्षाप्रायश्चित्त-मुक्तः यत्स्त्रोभ्यां वर्तिनीरिति अग्नेभ्यावर्ति अग्ने अङ्गिरः पुनरूर्जा सहरय्येति तनुमतकारः याज्यानुवाक्ये त्वं नस्तन्तु श्रियं कृण्वान इति यद्व समुच्चयः इष्टेभ्यस्त्वाहेत्यादयः प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते इत्यर्थः तदानीं तैस्सह गच्छति यदन्नमुपपद्यते तेनेत्यर्थः। अङ्गिरेव व्रतं कुर्याद्भोजनं कुर्यादित्यर्थः। अन्तान्तरा भोजन प्रतिबन्धो नास्ति। दर्शयति तानेतास्र क्षेत्यायस्ते तानेतान्वैश्वदेवकर्मणो मन्त्रानित्यर्थः तेषां वैश्वदेव-स्य मन्त्राणां ग्रहणं अध्ययनेनेत्यर्थः उक्तेपरा उक्तेणमन्त्रौ ये भूताः प्रचरन्ति नक्तमित्येताभिरि-र्थः बलिहरणं व्याख्यातम्। बलिहरणाधिकारो निवृत्त इत्यपि स्थापितः ॥

— इति द्वितीये नवमः —

अथ प्रस्तरारोहणं अथ शब्द आनन्तर्ये बलिहर-णानन्तरं प्रस्तरारोहणमुच्यत इति शेषः। वसन्तादौ चैत्रादौ पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युः तीर्थे स्नात्वादेत्याहतं वासः परिधायाप आचम्य पवनस्याध्वर्यु कर्तृत्वादि विना स्त्रीयजमानमेकवेशे प्रतिष्ठाप्येति वचनादत्र यजमान इति संज्ञा तत्र पवनं नान्यत्रेति गम्यते। ब्राह्मणान्नेन परिविष्येत्यादि पुण्याहमिति मन्त्रवद्ब्राह्मणान्तं कृत्वा देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याज्यभागान्तं कृत्वा अस्यापि पाकयज्ञत्वाद्वचनाच्च शान्तिकाख्यं जुहोति भूर्भुवस्सुवरोमित्यनु हुत्वा तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादि तत्र आज्यस्रुवेणोपहोमः मधुश्च माधवश्चेति हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृत्या वरदानान्तं कृत्वा वासन्तिकान्यन्यानि वसन्ते भवानि छन्दसंज्ञा वसन्तादौ चैते उपमुत्तरेष्वपि होमः कर्तव्यः अन्नादिशेषाः सगणः प्राश्नाति तूष्णीं गीतो यानि लौकिकानि चालङ्करणानि भवार्थे उपक्रमवशेन तानि राज्ञयते। वासन्तिकैरलङ्कारैः गन्धपुष्पादिभिरग्निमात्मानं पुनालङ्कृत्येति वार्षिकाणि

चर्भिप्येन। शारदानि शरदि भवानि सन्धि-
वेलानृतूनन्तेभ्यो हैमन्तिकानि हेमन्ते भवानि
छन्दांसि वसन्ताच्चेति अधाधिमासे अधिमास
इत्यर्थः अस्ति त्रयोदशो मासः इत्यौत्रिधिः
करणात्रेति लभ्यते न स्वरूपः शक्यत्वा द्वादश
एव मासाः कर्तव्यः अग्रायणसन्निपाते आग्रयणं
कृत्वा शारदकर्मारभ्यते येनौनानां विधेभिर्नैर्बहुरूपै-
रित्यर्थः स एव आधारवान्वेक्षनुक्रामे प्रदर्शना-
र्थमादिमध्यावसानामुक्ताः। सर्वत्रप्रदर्शितं
प्रत्यवरोहणानन्तरं सर्वत्र दर्शितमिति व्याख्यापयति।
प्रत्यवरोहणं व्याख्यातमिति ब्रुवन्नधिकारो
निवृत्त इति व्याख्यापयति ॥

—— इति द्वितीये दशमः ——

अथाष्टका होमः। अथ शब्द आनन्तर्यमिति उदिति
शब्दो भेदअसंज्ञाव इत्युपकल्प्यत इव अशनादष्टका
होमोऽश्वः कार्यः। तस्मात्पूर्वेद्युर्निमन्त्रणं कर्तव्यमिति
तथा चाऽऽपस्तम्बः। पूर्वेद्युर्निमन्त्रणमपरेद्युर्द्वितीय -
तृतीयमामन्त्रणान्तिः प्रायश्चमेके श्राद्ध उपदिशन्ति
अथा प्रयत्नेन द्वितीयं येति अनर्थायार्थवचनं
पूर्वेद्युः प्राक्तरेवेत्यारभ्य वा भोजनमिति स्वयं ब्राह्म-

नस्य भोजनं न कुर्यात- योनिगोत्रश्रुतवृत्त-
सम्पन्नानित्याहापस्तम्बाचार्यः। ब्राह्मणान्
ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धां
गुणहान्यां तु परेषां सम्पदेत सोदरोऽपि भोज-
यितव्यः तुल्य इत्यर्थः। गुणेषु च यो वृद्धसेयानि-
ति गौतमवचनं न चैतेन भिन्नकर्मकुर्यात्-
इति ब्रुवन् पूर्वैर्युर्निमन्त्रणं दर्शयति ब्राह्मणा-
न्विषमसंख्यानाचार्येणोक्तं युग्मायुग्मामिति समं
विषमं यथैव दैवं पित्र्यं कर्म स्यातमिति
अस्यसिद्धमानीय युग्मान् ब्राह्मणानिति उरसः
पितर इत्यर्थं द्वौ दैवे त्रीन् पित्र्ये
गौतमो वक्ष्यति नरवान् भोजयेत् अयुग्मो
यथोत्साहमित्यादि वशिष्ठश्च द्वौ दैवे पितृकार्ये
त्रीनिति वृद्धपूर्वेषु सुकृत्वात्। नान्दीमुखं न
कर्तव्यं तत्सम्बन्धेन श्रवणात्पुण्याहं च नास्ति
श्वो भूतेन प्राचीनावीति त्रिस्त्राणीति वचनात्
सश्मश्रु कर्मसादिमृज्य दूर्वादीनभिधार्यो ब्राह्म
प्रातिष्ठितमाभिधार्य युग्मान् वा ब्राह्मणानेकारभ्य
अनुज्ञात इतः कृत्वा ततो यज्ञोपवीती परिधान-
प्रभृत्याग्निमुखं कृत्वा ततः प्राचीनावीति पश्च

ऋद्धि पूर्तेषु

सर्व
ध्रुवाहुतीर्हुत्वा त्रेधा वपां विच्छिद्य विशेषवचना (?) दुपस्तीर्णाभिघारितां वपां जुहोतीति तद्देश
नकखाञ्जरूपाः चरोर्मध्ये हुत्वा यावन्तीस्त आहुतीनां
भवति तावदोदनं पात्रान्तरे प्रक्षिप्य त्रेधा कृत्वा
एकैकदर्व्यां जुहोति सोमाय पितृमते इत्येतैः
त्रिभिरिति अर्धार्थ एव सप्तदशस्वेवाहुतीषु सिद्धासु
सप्तदशावदानं एका एकाष्टकाहोमो नातोऽधिकानीति
व्याख्यानार्थः वपाया कल्पेष्युपस्तीर्णाभिघारितान्येव
सोमाय पितृमत इत्येतैः त्रिभिरेकैकं दर्व्या जुहोतीत्यर्थः
अथेतरामिति इतराण्येव शिष्टानि पञ्चब्राह्मणेभ्यो
भोजनकाले भक्ष्यस्थाने निदधातीत्यर्थः यदा वादाभ्योऽधिका ब्राह्मणान्यूना वान्तात् तदा वृद्धिर्वै सैन्येन
सन्नं नीयते चरुपक्षे चरोरवदानं मांसस्थाने
चरुपक्षे कौन्याल्पेन समुदायस्य औदुम्बर्या
उपोपघातं उपहस्त्रौ भीष्णो प्रत्ययः कुर्यादुपघात-
मिति वचनात् क्वचिच्छिरस्तरूपादव्योपधातव्योति गम्यते
मांसोदनं पात्रेषूद्धृत्य प्रक्षिपेदित्यर्थः चरुपक्षे
चरोरोदनं मांसस्थानीयमत्र मनुवचनान्नानुपयोज्यते
अस्तुक्षणं सर्वमन्नं स्यात् भुञ्जीरन्वा यथेष्टतः
न च द्विजातयो नच द्विजातयो तवेत ब्रूयुः इत्ता

दृष्टा हविर्गुणान् याबद्दुष्णं भवत्यन्नं याव-
दुष्णीं नाश्यते तावद्धि पितरोऽश्नन्ति यावन्नोक्ता
हविर्गुणा इति भोजने मनुवचनं राजतैर्भाजनैः
ऊपमापि वा राजतान्वितैर्वापि श्रद्धया दत्त-
मक्षयायोपकल्पते । इत्यादि मन्वाद्याचार्याणां होमः
कारयितं चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटश्च तथैव च
रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन् नश्नतो द्विजान्।
होमप्रदाने भोज्येऽपि यदेतैरपि वीक्षितं दैवे कर्मणि
पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथा गतं अनध्ययतस्याल्यो-
ऽपपर्यस्थोभावेन विधातव्यः कस्य होतव्यस्याल्पापु
निवपते इत्यसमर्हति तस्याल्पस्य पितॄणामयमस्य
इत्येवं प्रत्याद्याभिधानात् स्थानभेदानामन्त्र निवृत्तिः
न्यायात्तथापि ब्राह्मणानां त्वविद्यावतामिति बहुवचन-
निर्देशात् पितृपितामहप्रपितामहानां च योग-
पद्य दर्शनात् । सकृदेव मन्त्रमुक्त्वा सर्वेषां
अभिमर्शनं कर्तव्यमिति । अथैतानि भोजनपात्र-
स्थितान्यन्नानि ब्राह्मणेभ्यः कृतेष्वामन्त्रणेषु
तिलसिक्तानि अग्निस्सम्प्रकीर्णेषु प्रोक्षितेषु
परिविष्योपनिधायेत्यर्थः ब्राह्मणस्याङ्गुष्ठेन नखेनेति
यथायोग निर्देशावस्तत्यपितुरमुष्मै स्वधा नमः

इति अवीक्षां दर्शनादेकैवाङ्गुष्ठेन न सप्रदेशेन
पृथक् पृथगेवानुदर्शनं कर्तव्यमिति गम्यते
भुक्तवत्सु ब्राह्मणानां यावत् ऊर्ध्वं निरीक्षते
ती कावदि पितरः इति वचनात् सर्वत्र श्राद्धकर्मणि
कार्पासं सन्तुरतः परिवर्जयेत्। पात्रधारणमपि
तत्पात्रं धारयितुमपि न शक्यते एवं सर्वाण्यपि तेषु
भोजनानि पौरुषान्योवारभ्य भोजयेत् दैवपात्रा-
मिति वचनादत्र वचने सर्वेषां लौकिकभोजनानि
भोजनेन परिहृष्टात्। ब्राह्मणपरित पङ्क्तिपावन-
पार्वेषु नियम होतृनियमेषु पाक्षिकाश्रवणेषु आचार्य-
वचनं राक्षोघ्न कृणुष्व इत्येवमादीनि यज्ञोपवीतादु-
उन्मुख आवृत्तानि श्रावयति अभिश्रवणेन सक्तवादाय-
मनान्तरं तिलोदकं दत्वा शयेषु च पारे सम्मूढे उक्तं
स्त्रैतां श्राद्धे नाके सनीयानीहारे वचनाभिश्रा-
वणान्तरं प्राचीनावीति संस्कारेण तावत्कार्यं दक्षिणा-
भिराराधयतीत्यर्थः अथवा राधयति पूजयतीत्यर्थः
पृथ सुवर्णहिरण्ययोः पृथक् सुवर्णानि सुवर्णं काञ्चनं
हिरण्यस्य रजतमिति गम्यते प्राणिस्पर्शायोग्य-
प्रसादि शुक्लादिति केचित् अन्ये वक्ष्यमाणेभ्योऽन्यत्
प्राणिशब्द वाच्यमिति उष्णाम्बुतरमद्भिश्च लोहकं सतां-

भोयसादिद भाण्डमृन्मयपात्रकमण्डलोर्विशेष-
वचनात् मृन्मय पात्राणां स्थल्यासनं फलकादि
उपधानशिरसं अर्घ्यं चारयित्वोपसङ्गृह्य
पादौ सङ्ग्रहणं कृत्वेत्यर्थः यज्ञोपवीती कृत्वा-
पराङ्गृहणं कर्तव्यं उपसङ्ग्रहणे येहुक्रम।
प्राचीनावीति. स्वधां वाचयित्वेत्यारभ्यते भुक्तवाद्वि-
राभितोरम्यताति (रम्यतां) वक्तव्यम्। मत्वाचार्य आह आह
वशिष्ठश्च स्वदितं वक्तश्चभिसाह तत उक्षोप-
विन्नार्थानीत्यर्थः संसाद्य सन्धानं ब्राह्मणान्-
गमयित्वा पापाद्वासनिमान्तादनुज्ञानाद्गम्यये-
सर्थः। इदानीं देवार्थान् उद्वासयति। सर्वेषां
प्राग्दक्षिणस्कर्तव्यत्वाच्च च पित्रार्थोद्वापनानन्तरमेव देव
अर्थानुद्वापयाति तावता देवसन्तस्य कृतार्थता
भविष्यति अन्नशेषैः पिण्डान्ददाति इष्टैस्सहोद्भ्य
भुञ्जतामिति दर्शनात् भोजनार्थस्य परिशेषात्
उत्तरतः प्रातं गृहीत्वा पिण्डान्दत्वा संक्षालनमिति
वचनात् कस्मिंश्चित्पात्रान्तरे अन्नशेषाणामेकदेशं
गृहीत्वा प्रक्षिप्य तस्मिन् गृहीत्वा तत्पात्रसंक्षालनेन
निरपसव्यः परिषिञ्चेत् ततो यज्ञोपवीतं गृहीत्वा
अपि पूर्ववन्न स्विष्टकृद्धोमानन्तरं औदुम्बरीं दर्वीं
मग्नौ प्रहरतः ततः ऊर्ध्वं प्रयोजनाभावात्।

पशाहोमे ऽतोरिष्टुतत्वाद्दैव श्योभूते मांसशेषेणेति

ऽलमेवैसादेशाचैवां शरदायि वपाहुता कर्तयेति

च यारतादि इत्यादन्ये केवलं मांसश्रपणं वपाया

भावात्तोदेलोपः अत्रै लोपप्रदाहुती नाम भावः पता

यज्ञ वा कार्यः गौरवाङ्ग सामान्यादिति वचनात्तत्र

युक्तो वपाहोमः यद्यपि केवलंमांसश्राद्धः तथापि

द्वयं वपाहोमाहुती ऽवमेवेति देशो न घटते।

तस्मात् पूर्वमेव पक्षो युक्तः आचार्याभिप्रायश्च

सर्वं ऽवमेवेति: देशकृते सर्वत्रावृतावि सैवमेवोत्तरं

पुरोडाशमिति तथा खड्गो महिषवत्पार्श्वे पर्वसु

विद्यते हस्ति सदृशः तमेव शृङ्ग पक्षमाश्रित्य

तिष्ठेच सत्कृराणीति निषादास्सिद्धा इति ऽवं

प्रकारेणेसर्थः। सर्वत्रोपक्रमविशेषज्ञोपसंहारस्य

इत्यादिहापि यदा सप्तपाकयज्ञसंस्था उपक्रान्ता-

तासां सप्तानांप्रकृतानामाधिकरोति निवर्तते

व्याख्याय श्रुतिः ॥

— द्वितीयप्रश्ने ऽकादशोध्यायः —

— श्री लक्ष्मीवेङ्कटेशार्पणमस्तु —

— द्वितीयः प्रश्नः समाप्तः —

——— o ———

— श्रीः —

— "श्री बोधायनाचार्येभ्यो नमः" —

— "उपाकर्म" —

हुतानुकृतिरुपाकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां क्रियेतेति पूर्वेणानन्तर्याभावाद्य शब्देन प्रयुक्तः हुतानुकृतिः हुतानुकृतिरुच्यत इति शेषः हुतानुकृतिरस्येवमेव तद्धुतकर्म गृह्णाति दर्शयति हुतधर्मस्ताक्रान्ता न पक्वहोमे इति वचनं यद्धूयत इति वचनात्स्व होम इति वचनमस्त्यस्य पक्व होमोत्ति तद्दर्शयति विभाव आहुतीषु नामकरणादि वचनं प्रदर्शनार्थं न परिसंख्यानं न किञ्चित्पक्व होमादते हुतग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति च तस्मात्पक्व होमः कर्तव्यः उपाक्रियन्ते छन्दांसि येन तदुपाकर्म प्रारभ्यते । येनेत्यर्थः । श्रावणेन युक्त चन्द्रमाः यस्यां तिथौ नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यणः श्रावणी तिथौ पौर्णमास्यां तिथौ या तिथिः पौर्णमासी समानाधिकरणस्वादुभाभ्यां वर्तेर्निर्विध्या आषाढ्यां युक्ता पूर्वपदे प्राणप्रत्ययः समानाधिकरणश्च विपरीतनिर्देशः पर्योरप्युपाकर्मकालोस्ति दर्शयति तथाह वाशिष्ठाचार्यः । अथातस्तस्स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यां वेति

अथवा पाकयज्ञं वा पञ्चादिदेशं कुर्वन्ति ब्राह्मण्याः.

प्रोष्ठपदं दर्शयति आपे वेति वाशङ्कान्वयादनुकल्पः ।

इत्यनुगन्तुं न शक्यते । पुरुषार्थत्वाच्चोपितशिक्षा-

र्थत्वं । न कदापि समावर्तते । पुनर्योपाकर्मेति प्रार-

म्भस्यापि दैवकर्मत्वात्पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युः

तीर्थे स्नात्वा धृतं वासः सन्ध्यायां परिधाय पञ्च्य

मन्त्रवत्प्रोक्षणं कृत्वाथ दैवयजनोल्लेखनप्रभृति

पुंसवनादि संस्कारं कृत्वा द्वावेवानुवर्त्य कृतान्ये नान्दीमुख

पुण्याहे ततो दैवयजनोल्लेखनप्रभृत्याग्निमुखात्कृत्वा

पञ्चाज्जुहोति भूर्भुवस्सुवरोमित्यनुद्रुत्य तत्सवितु-

र्वरेण्यमित्येतस्या वा भ्रातृत्वान्मन्त्रान्ते आज्याहुतीरित्यादि

सर्वभूतेभ्यः स्वाहेति निषादगदः सिद्धः । अत्र

केचिदाहुः सर्वत्रैवाज्याहुतीरिति अनन्तरस्विष्टकृ-

द्दर्शनात् प्रधानसंहितो य कर्तव्यादनुवाकाध्यय-

नापूर्वं स्विष्टकृद्धोम इत्यन्ये आज्याहुत्वा वास्मै

सद्यस्तत्वादन्यत्रे पैतृकवादा शिष्याणां प्राक्

स्विष्टकृतोः ध्वाहस्य वर्मणोऽध्ययनप्रदानत्वादेव-

मेवापरपक्षो युक्तः काण्डर्षीन्वा सर्वान् काण्ड-

र्षीनन्वाकार्येत्यर्थः अनुवाकस्तान् प्राजापत्यस्य

इत्यव्रजेदेति सौम्यस्यापि उदस्तु अनुवाकः ।

स्त्व

आग्नेयस्मात्(?)न्यमानं इत्यनुवाकः। वैश्वदेवस्यानु-
मतौ पुरोडाशमित्यनुवाकः स्विष्टकृत्प्रभृति-
(प्रा)त्सेकमाद्यनुवर्धानात्। अर्थं ब्राह्मणांस्तर्पयन्त-
स्सपूर्वैः धानाभिः सक्तुभिरित्यादि ३ यद्वा आरूपा-
दिभ्यः इत्यर्थः। अपूपादीनां पतुर्णामित्यतम
इत्यर्थः॥ - भुक्त्वार्द्रपाणिर्वीणाशब्दे वैत्यादि
भोजनविधौ पायम्या द्वौ पाणी धारयेदा प्रो-
र्धको भावादेतस्याश्च तस्मिन् काले स्वाध्याय-
विरोधोस्तीति गम्यते अस्तमिते उत्पन्ने विद्युति च
स्नानमध्यायं स्वप्नान्तामिति वचनात्परस्तात्प्रतिबन्धो
नास्तीति गम्यते एवमेव पारायणानीति काठके
पठिता विधिरिति स्वाध्यायब्राह्मण इत्यर्थः।
कारीरिव्रतं कारीर्यध्ययनकाले अध्ययनारम्भादेव-
सादारभ्य च त्रिरात्रं व्रतं चरेदित्यर्थः। अक्षार-
लवणमिति वचनात् भैक्षमिति हविष्यमेव गृहीत्वा-
आचार्यानुज्ञातः पशुवादिति वचनात् अस्येव
(कस्यै) पिण्डस्य कर्तुमशक्यत्वात्(?)तस्मै पितृकुशलाय
पिण्डकारिणे देवदत्ताय प्रयच्छति स देवदत्तः
शुचौ संवृते देशे इति वचनात् गोमयेनोपलिप्ता-
यां भूमौ पिण्डान् कृत्वा निदधाति ब्रह्मचारी

भुञ्जीत पशुवन्मुखेनादनेनेत्यर्थः। न तु हस्तेन गृहीत्वा एवमेव कारणमुक्तं एवमेवान्यदेशात्तु रात्रं व्रतं चरेत्। अक्षारलवणं हविष्यं भुञ्जीत सहो महे सावित्रीभ्यश्च प्रभृत्यश्च ऊर्ध्वं भोजदध्यानुवाकान् सावित्र्यैव युञ्जानः प्रथमं मन इत्यारभ्य सन्तोऽसि वामन्तानि गान्नाधि तेभ्य आरभ्य याजात ओषधय इत्यनुवाकपर्यन्तमधीयानः क्षारलवणवर्ज्यं वा हविष्यमध्ययनादिवसावसानादारभ्य भुञ्जन् च चतूरात्रं व्रतं चरेदित्यर्थः। नान्तं भूमौ भुञ्जीत पशुवदिति यथा प्रकृति द्विजातयो भोक्ष्यन्ते तद्वदेवेत्यर्थः। तृतीये।

तृतीयप्रथमाध्यायः

अचार्यप्रसूतः आचार्यः प्रोक्तः आचार्यो वै ब्रह्मेति उपनयने आख्यातं आचार्यो वै ब्रह्मेत्युक्तं निर्णीत हेतुकाण्डे काण्डेषु व्रतचर्याकाण्डे चाधीयमानव्रतचर्या कर्तव्येत्यर्थः। सांवत्सरिकैः व्रतैरध्येयानि व्रतैरुपलक्षितो नामाध्ययनानीत्यर्थः गोदानस्यापि सांवत्सरिकैः सति नयानामेव ग्रहणं विधिः प्रकृष्टकालत्वात् गोदानस्येति होतारादि-

ऋउणक्रमार्थं नायस्याकर्षेस्तु मेरस्थानार्थः

होता होतृप्रधानकाले यथोपदेशं प्रधानाहुती-

रिति प्रधानदर्शनाद्धीकाभ्यो होतृभ्यः स्वाहेत्यादिना

होमान्तकाल इति केचिद्धोतृषु सप्तमी पञ्चर्थे

होतॄणां प्रधानकाल इत्यर्थः हुतमध्यास्थितामिति

कालः कालकारस्यातिदेशार्थः अत्र शुक्रियवार्णिकता-

नि चत्वारि व्रतानि उपाकरणकाले सन्निपातिते

उपाकर्मकरणाध्ययनारम्भसामान्ये केनोक्तत्वात्सूर्व-

मुपाक्रियते। ततः काण्डाध्ययनकाण्डोपाकरणयोः

स्वत एव परस्परं बन्धत्वात्काण्डोपाकरणानन्तरं

अध्ययनमारभ्यते। नत्वेवं सति व्रताङ्गस्य

नान्दीमुखादिरुपाकर्मक्रिया व्यवधानं दृश्यते।

अत्रोच्यते। उपाकर्माध्ययनं नान्दीमुखान्यपि

व्रताध्ययनाङ्गमेव तेन स्वाङ्गस्य व्यवधानदोषो

नास्तीति तस्मात्पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युः

पुण्याहादेः व्यवधानाद्विनापि कर्तुं शक्यते।

उपाकर्मकृत्वा ब्राह्मणानकेन पारावित्येतारभ्य

मन्त्रवर्जितं कृत्वा देवयजनोल्लेखनादिभस्माग्नि-

मुखान्कृत्वा पक्वाज्जुहोतिवचनादाहुतमध्ये पातितत्वात्

हुते पक्वहोम इति वचनात् पक्वाज्जुहोति

भूर्भुवस्सुवरोमित्यनुद्रुत्याप्यस्याप्यनाम्नातमन्त्र-
तारुर्थोपदेशं प्रधानाहुतीर्जुहोतीत्यादि आसमिदा-
धानान्ततो निर्दिष्टत्वात्। अत्र चैकस्य काण्डस्या-
द्योनुवाक इत्युक्तत्वात्। कालाध्ययनप्राप्ते प्राप्ते किं
समिदाधानात् पूर्वमिति सन्देहे समिदाधानस्य
व्रतरूपत्वादुक्तत्वात् व्रतहोमाध्ययनारम्भस्यायुक्तत्वा-
द्यागन्तुकानामन्ते निवेश इति न्यायादुपाकर्मणि च
अनुवाकाध्ययनस्य जयादेरेव पूर्वदृष्टत्वात्समिदाधा-
नानन्तरमेवाग्रेवैवेत्यनुवाकमधीयीत स्विष्टकृत्प्रभृति
सिद्धमाधेनु प्राशयेत मार्जनान्तदक्षिणाग्निं आहुत-
स्तावीर्णा चतानां पलाशपर्णलवखशाश्रयोः प्रथमा
नियम्येति न्यायात् पालाशपर्णेषु हुतशेषं निदधाति
भूर्भुवस्वरों तत्सवितुर्वरेण्यमिति एतेन होमदान-
प्राशनानि व्याख्यातानि भवन्तीति वचनात्।
अत्र केचिदनेन व्याहृत्यादि समुदायस्यानिर्देशात्।
स्वाहाकारेण होमसम्बन्धात्स्वाहाकारवर्जितेनेत्यन्ये
ततः पञ्चादुपादाय प्राश्नाति भूर्भुवस्वरों तत्स-
वितुर्वरेण्यमिति पूर्ववद्देवतापि यद्युवा एतस्मिन्
संवत्सरे नाधीयीतयावदध्ययनमेतद्व्रतं चरेदिति वचनात्
संवत्सरादूर्ध्वमपि व्रतचर्यायाः स्यास्तित्वं दर्शयति।

यावदध्ययनमित्यस्मिन् पक्षे अध्ययनं समाप्यान -
न्तरं देवयजनादि अथ संवत्सरे पर्यवेते ।
अथ शब्दो वाशब्दार्थे अथवेत्यर्थः संवत्सरमधीत्य
शक्त्यादि शिष्यमाचार्यो माणवकमध्यापयते
श्रावयते वा अध्याप्य श्रावयित्वा अथ देवयजनो -
ल्लेखन प्रभृत्याग्निमुखात्कृत्वा व्रतहोम परिह
परिहरणार्थवाग्निमुखानन्तरमेव प्रायश्चित्तं हुत्वा
पक्वाज्जुहोति भूर्भुवस्सुवरोमित्यनुद्रुत्य तत्सवितु -
र्वरेण्यमिति अथ यथोपदेशं गवेत्यारभ्य
व्रतानां व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकन्तं न्येश -
न्मृतो निर्गमसिद्धः एवं काण्डविसर्गः ।
एतावदेव नानात्वानुवाक इति वचनात्काण्डाद्यनुवाको
नास्ति । तस्मात् समिधो व्रतविसर्गार्थः आधास्य
स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनु वरप्रदानादथाग्नेरग्निं
पलाशपर्णेषु हुतशेषं निदधाति भूर्भुवस्सुव -
रित्यादिना प्रयोगो द्रष्टव्यः । अत्र शुक्रियाणामिति
क्रमाधवचनात्तैत्तिरीयाधर्मनुष्ठानार्थं तेषामिति वचनात्
स्त्रीण्येव व्रतानि चत्वारि आग्नेयमधिकाण्ड -
मधीत्य षोडशवर्षमाकाङ्क्षेदिति तस्य चौल -
वत्सतिपात्रेखरस्तानं चेति चौलवदिति निर्देशात् ।

उलभयीरपः साक्षेपिर्स्रीति कारभ्य बलं तेजाहुवीः
सविती दधात्विसन्तो गह्यते प्रातिपत्तिरारम्भ
इत्यर्थः सर्वान् केशान् सशिखानित्यर्थः। यथा-
परसाम्बवचनात् रित्तौवा प्राबो राड्त्तीयं मुण्डं
तस्मै तद्विधानयचिथकेति सत्रेन यावयनाद्वपनं
शिखाया इति यथापि वचनग्रहणं नदोषः ग्रामन्न
गुरवे वरं ददाति अत्र गोदानस्य कर्मणो यथो
वेदधन्नरन्याग्रामचार्यय देयात्। तत्सम्बन्धात्
कर्म गोदानमित्युच्यते अथ योदिते गोदानोनाम
तत्पुरुषस्समानाधिकरणस्समासः अग्निश्च गोदानश्चेति
तस्य काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्यां प्रातिपत्ति
रवसानं तस्य गोदानकर्म इत्यर्थः। प्रातिपत्तिस्ताव-
द्वतानां भिन्नक्रमत्वात्पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युः
ब्राह्मणानन्नेन परिविष्येत्यारभ्याग्निमुखात्कृत्वा
पक्वाज्जुहोति भूर्भुवस्सुवरों इत्यनुद्रुत्य तत्सवितु-
वरेण्यमिति अथ चतस्र आद्यो देवताभ्यो
गोदानेभ्यः स्वाहेति अथ उत्तरं स्विष्टकृत्प्रभृति
सिद्धमाधेनु वरप्रदानादधाग्नेणाग्नेः पलाशपर्णेषु
हुतशेषं निदधाति। प्रथमायां निगद्य तैः कारणान्तस्यापि
क्रम इति न्यायात्। भूर्भुवस्सुवरोमित्यादिना

स्वाहाकारं विना पक्वादुपादाय प्राश्नाति पूर्वः वत्ततः। सांवत्सरमेतद्व्रतं परोदिशारभ्याध्यापयते श्रावयते वा ततो वत्सानमां यद्भूतेति प्रासवराय- योजानन्तरं च कर्तव्यमेव देवयज्ञोल्लेखन- प्रभृत्यागैतमुखाकृत्वा व्रतदोपायथार्थश्चाप्रायश्चित्तेन हुत्वा पक्वाजुहोति। भूर्भुवस्सुवरो वसावितृवरेण्यं इत्येतया याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यो गोदोवैश्यादेइत्या

१. रेभ्य सर्वभूतेभ्यः स्वाहेत्यन्तं समाधानं सामिद्धानमग्ने व्रतपते गोदानं व्रतमचारिषं तद- शकन्तन्मेराधि स्वाहेत्यादि विसर्गः नान्तानुवाक इति वचना देतुवाकाध्ययनं नास्ति। अन्नप्राशनं शुक्रिय दैवतस्य चौलवप्रातिपत्तिरवसानं चेति वचनादपरेणाग्निं उभयोरपः + सिञ्चिसिंचतीत्यादि वदन्ति बहुवो सवित्रा दधातिहस्ते नाचार्यः। केशान् वपति शिखां निधाय पारिव्रतस्य ब्रह्मचारिणो नित्ये ब्रह्मचर्याधिकं ब्रह्मचर्यमुच्यत इति प्रक्रमार्थे सप्तमी ब्रह्मचर्य- मग्निसेकादि रुद्गतो निवृत्तिस्सिद्धः॥

तृतीये द्वितीयः

०

अष्टाचत्वारिंशत्संमितमित्युच्यते । अष्टाचत्वारिंश
संवत्सरेण चरितं व्रतं ब्रह्मचर्येण तुल्यमित्यर्थः ।
संक्षेप स्वष्टत्सरं द्वादशादीनां संवत्सरो मध्यमः
पक्ष इत्यर्थः नियममेवेति वचनाल्लोमानि मार्जयित्वा
वपनं कर्तव्यमिति गम्यते स्नानादेर्वचनात्पुरुषस्याधिकं
देवनो चामकाल इत्यवगन्तुं शक्यते आह्वयादेर्वचनात्
इकारार्थत्वाल्लोपलभामहे देवयजनमुदानयतीति तत्र
नाडायास्तु प्रसूतीकर्माणि करोतीत्येवं तदेव अनुवदति
देवयजनोल्लेखन प्रभृत्यग्निमुखात्कृत्वा व्रतदोषपरिहा-
राय प्रायश्चित्तानां नाम्नां तुल्यत्वाद्व्रत प्रायश्चित्तं
हुत्वा पक्वा जुहोति । भूर्भुवस्सुवरों वत्सावितृवरेण्य ।
इत्येतया यथोपदेशमारभ्य व्रतानां व्रतपते इष्टा-
चत्वारिंशत्संमितं व्रतं चरिष्यामीति तच्छकेयं तन्मे
राध्यतां स्वाहेत्यादिर्निगद इत्यर्थः । ततोऽनन्तरं सह
वै देवानामित्यनुवाकमधीत्य स्विष्टकृतादि प्राशना-
त्समानं तुल्यं स्वाहाकारं विनाऽर्थवादित्वाद्योगस्यो-
गः गमनं ये सानुवृत्यानर्थस्तूर यामस्तनेहास्मिन्
प्रकरणात् वक्तव्यः । गुरुनियोगात् गुरुवचनादि
त्यर्थः । तत्कालं तयोः सायं प्रातः कालयोः
भैक्षं भुञ्जीतकाया अनाविलपक्वान्नमिति । इध्मं

का
कामिष्यते सेत् प्रातरिदं प्रशातां मध्यन्दिन-
एमानोपस्पर्शनं कृत्वापराह्णे चतुर्थकालाः
पशुकालोक्तिति वचनादशसु नाडिकासु कन्दमूल
फलमुपयुञ्जीत न राशिं च सायमाशं तथैव च
सद्योपवासो भवति योनुभुङ्क्ते कदाचिदिति
अस्य निरोधो भवति तथाचापस्तम्बः ।
दिवापि भुञ्जता मूलफलेभ्य इति तदपि नोपयुञ्जीति
प्रतिबंधो विप्रतिबंधे सति विकल्पः रभसः
भसनशीलः कामवादीति केचिद्रमेर्भस्वररभसः
कामवादि वेदेति भेदाशनात्कामवादित्वं नोपपद्यते ।
इवं युक्ताः अन्यं सन्निपातसम्बन्धिनः अशक्ताः
पराक्रमे वृद्धतरा इत्यर्थः । संपृणाम्य छावरेरः
कर्तव्यानीति अग्नीन्धनभैक्षयोरनुवर्त्य ब्रह्मचारिणो
विधानार्थं वचनं स्थानासनमिति तिष्ठेत् इति
रात्रौ आसीतेति नैष्ठिकस्यादेवसासामान्यतो
दृष्टेनास्यापि हितमिति केचित् । अन्ये प्रजां
अन्यत्र विहिता मनया व्याहृत्या त्रीणि समाप्नुयात् ।
पराक्रमवानमित्यर्थः चरिति परतमग्नेनयेति
चारीति व्रीआदिनि प्रत्ययः । यस्यां पृथिव्यां
उपविशति यस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः । विजनं गते

इत्यकृतं आचार्ये आचार्यस्य प्रज्ञा इत्यर्थः। एतेन
व्रतचरणेन ग्रन्थान्तराणां व्रतचरणं समापनं
व्याख्यातम्। वेदमधीयीतरमानकसामयजुर्वाकाः
धर्मितार्थः कामशब्दोऽवधारणे अहमस्तीति निपातः
१ लिङ्स्म इति लिङ्प्रत्ययः परोक्षकालेविहितालिङ्प्रत्-
ययात् उक्तवानित्यर्थः ॥ ——

—— तृतीये तृतीयः ——

प्रहुतानुकृतिः प्रहुतविकृतेः आहुतधर्मग्राहीत्यर्थः।
यत्र यस्मिन् वास्तुनि दशाहान्युषित्वा दशभ्यो वोर्ध्वं
योषित्वा सशरः (गृहः) साग्निहोत्रः प्रयास्यन् भवतीति
सम्बन्धः तत्र तत्र वास्तोष्पतीयं पक्वं वास्तोष्पतिः
देवतास्य पक्वस्य द्यावापृथिवी शुनासीर मरुत्वती-
न्द्राः वास्तोष्पते गृहमेधा येति प्रत्ययः। ततः सर्वगवा-
हिताग्निरिति शालीनाअयायावरइति यद्यप्येवमेव
च नाम्नातं सर्वनामत्वात् सर्वविषयं श्रुतिरप्येवमाह।
तस्मात् सर्वागमन्यते मां प्रसुदमादिति यायावर इत्यन्ये-
नाग्निस्थाने तदर्ध्यंवस्येयदुपाकृतमागारमध्यमवस्येत्यर्थः
मिथुनौ भर्वं तामध्यवस्येदिति मिथुनौ सम्भवं तौ विना (धा)
नाग्निवचनमरण्यकाविर्दीस्य गकवचनेन सम्बन्ध इति
प्रत्यासत्त्या तुल्ये यदुपाकृतमस्मादिशब्दो ऽध्याहर्तव्यः।

21/8/71

यत्तु कृतस्यादिसर्थः आक्रियाह्य इति केचिद्वर्ण्ये.
यज्ञाह्यः । उपसर्गमुपालिकाद्यः गृह्याग्निरोपासना-
ग्निरेसर्थः गृहे भवो गृह्यः दिग्वादिभ्यो
(भ्य) यत्स्मा स अग्निरिति प्रागिग्रहणादि रक्षितं परि-
चरेदिति धान्यता वचनात् गृह्य इत्युच्यते ।
तस्मिन् गृह्याणि कर्माणि क्रियन्त इति वचनात्
स गृह्याग्निः वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति
पुरोनुवाक्यामनूच्य वास्तोष्पते शग्मया संस-
दात इति याज्यया जुहोति सर्वदार्विहोमेष्विति ।
परिभाषायां पुरोनुवाक्यधर्मधारिणी तस्मात्तस्या-
नुत्तरस्यां विकारवक्षणं कुर्यादिति वचनादुप-
देशं – यतु जुहोमीति एवं प्रणवान्ता पुरोनु-
वाक्ययोरनुक्तं वषट्कार इति वचनाद्धूयं जात-
स्वाहिभिस्सन्दान इति स्वाहाकारान्ता या होमः
एवं सर्वत्र व्याख्येयं स्थाली संक्षालनमाज्यरोह-
माज्यस्थालीगतमुद्दकुशं परिषेचनादि कृत्वा
अवशिष्टं गुणानां च परार्थत्वात् सम्बन्धसमत्वा-
त्स्यादिति न्यायात् । सकृन्मन्त्रकृत्वा तद्वहिरण-
माशिषो वाचयित्वा शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति
द्विजचरणदर्शनान्निर्वापयितव्यः । हुत इदं तद्देश-

संस्काररूपेण प्रायश्चित्तानन्दामुखाभावः तदभावे पुण्याहाभावः तीर्थस्नानस्य वारभ्यते ॥

— तृतीये चतुर्थः —

अथ यद्यागार इत्यादि वास्तु कपोतोऽधिपतेत । गच्छेत गौर्वा गामिति नपानानिवृत्तिः सम्बन्धनिवृत्तिः दिवमुल्लिखेदित्यर्थः वाशयेद्धः सूर्यध्वीत्यर्थः । अन्येषु च पूर्वेषु वास्तुविजय एव शास्त्रान्तराणीति कुर्यात्रयौ प्रर्तक इति यथान्यादाशये प्रतिषिध्याति । उन्तरौ गतार्थः ॥

— तृतीये पञ्चमः —

आहुतानुकृतिरित्यादि सहस्त्रं सम्पाता चि हुतं सहस्त्रसम्पातैरभिहितं सहस्त्रशब्दः प्रागदर्शनार्थः । तदाहुतीनामष्टसहस्त्रं सम्पाद्यत इति वचनात तस्य चरोः प्राशनमन्त्रः अगदव्याधिताराष्टभूत नता पदपसयोडा उव्यं पुरो हरिकेश इत्यादय सर्वाहुतीः समीचीनामास्तीति हैतयोर्नामस्येत्यादि अन्ये महात्मानः कूष्माण्डादयः अभ्यर्चितानि ब्राह्मानि चिन्तियाणि अभ्यात्त्वित्यादिनावं आयया आश्रयैस्संश्रया इत्यर्थः । स्नातको ब्रह्मचारी धर्माश्रिमानुष्ठानं करोति धर्मो ब्रह्मचर्याश्रौयादिविधुरो गृहस्थधर्ममनुतिष्ठति

वैश्वदेवादि एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

— तृतीये षष्ठस्सर्गः —

अथातो धर्मप्रश्ने धर्ममास इत्यादि । ब्राह्मणा इति बहुवचनं सुहृदस्थापेक्षं यस्याह्नीति निष्पद्यते बहवो जायेरन्निति यथा ब्रह्मचारिण एतेषामेव सम्पादेनः पुत्राशिष्यादयः स्त्रियश्च तेषामेव पत्नी दुहित्रादयः अन्तर्वत्नीं वर्जयित्वा प्राविशन्ति ।
अथ प्रदोषे औपासनान्तरं होमानन्तरमावाहयति विरूपाक्षं सपत्नीकं ससुतं सपार्षदमावाहयामि शुचौ देशे स्वागतमिति आसनं दत्वा कूर्च इति कूर्चं दत्वा ब्रह्मार्जिनं वामिक्ष्वामदेव्यामि सापोवा इत्यादिमिसैकैकमभिजिघ्र्य प्रोक्षापोवा इत्यन्तादनुवाकस्य । विरूपाक्षाय सपत्नीकाय ससुताय इत्येतेनैव मन्त्रेण गन्धपुष्पधूपदीपैः अभ्यर्च्य प्रतिपूरुषं पौष्टिका इत्यादि प्रतिपद्यते । याति यस्य बलिहरणानुकृतिरभ्यर्चनानीति वचनादस्तेन घाते होमेक प्रात शूलगवे मोक्षणेनोपसादनानीति तन्त्रेणैवारम्भा प्रदोषइत्यादेशान्मोक्षणेन होमः कर्तव्यः । अथो ऽवसामेदमग्निं कृत्वा इत्यस्मिन् काले चरुं यस्(?)नीयस्य पञ्चाज्यमधिश्रित्य

पर्यग्निकृतामेकपर्णं संमृज्यते । तं वाभिघार्योदङ्मुखस्याभयं प्रतिष्ठितमभिघार्य देवस्यायतने तृष्णीं चरुं निवेद्य चरुशेषं यस्यैति प्रतिपद्यते । चरुं यस्यै देवताया इति वचनात् ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति सकृद्धोमः । स्विष्टकृतीभ्यां होमे क्रियमाणे द्वादशं विरुध्यते । बलिहरणविधानेन देवस्यायतने चतुरो जुहोति विरूपाक्षाय सपत्नीकाय ससुताय सपार्षदाय स्वाहेति द्वितीयान्तेन तर्पयति । स्तुतिभिर्ब्राह्मणा स्तुवीतेत्यर्थः । रुद्रस्य स्तूयमानत्वा रौद्रेण सामेधोग्निमारुतायेति अस्यापवाद इति केचिद्धोममात्रमेवेत्यर्थः ॥

—— तृतीये सप्तमः सर्गः ——

बलिहरणानुकृतिरुत्सर्गं बालिकेस्यायु शोभनानि तीर्थानि यासां तासु तीर्थाः सुखावगाह्याः सुखेनैवगाढुं शक्याः अवकीर्ण्यः अवगाह्या सती यदर्शना द्वैपायनानामपि कल्मषामीसनुषङ्गामुगाज्यो सैन्यस्य च कृष्णद्वैपायनादीनां विशेषाविनीतत्वं न तत्र कृष्णद्वैपायनादयो व्याख्याता इति पारिभाषायां दर्शना द्वैपायनानामपि कल्मषामीसनुषङ्गः । यथा स्तं -लितध्यः कल्मषामीसनुषङ्गः यस्मिङ्गः

मातामहैभ्यश्चेति वचनात्तावन्मात्रमिति केचिदु-
पलक्षणं। अन्ये स्नानविधौ पठितानां चतुर्थ्यन्ते-
नोक्तस्य स्वधा नमस्कारं राजवत्कल्पयति। इतरैस्तु
ब्रह्मादिभिः फलोदकेन विभक्तिविशेष उच्यते।
ब्रह्माणं तर्पयामि प्रजापतिं तर्पयामि बृहस्पतिं
तर्पयामि अग्निं वायुं सूर्यं चन्द्रमसं नक्षत्राणि
इन्द्रं राजानं यमं राजानवसून् रुद्रानादित्या-
न्विश्वेदेवान् साध्यान् मरुतस्त्वनथर्वणोऽङ्गिरसो
विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजान् गौतमावशिष्ठकश्य-
पानिरुद्धन्धती मगस्त्यं कृष्णद्वैपायनं जातुकर्ण-
तरुक्षं तृणबिन्दुं सामशुष्मिणं राजानं सोम-
शुष्मायणं राजानं वाजश्रवसं बृहदुक्थं
वार्मिणं सनत्कुमारं वामदेवं वार्जितं विराजितं
हर्यश्वं च दमयमुदमयं तृणं त्र्यं तृणं
जयधनं जयं सहं जयं बभ्रुमरुणं त्रिधातुं
अभिरातायपराशरं इन्द्रंमृत्युं कर्तारं विकर्तारं
त्वष्टारं धातारं विधातारं सुश्राव संस्रावितारं
सावित्रीं छन्दांसि ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं
अथर्ववेदं अथर्वाङ्गिरसमितिहासपुराणानि सर्व-
देवजनमानान् सर्वभूतानि वैशंपायनं पुलिङ्गु-

वैतीत्तीरिय उखायोखायानीयं पदकारं कौण्डिन्यं
वृत्तिकारं कण्वं बोधायनं प्रवचनकारिमापस्तम्ब-
सूत्रकारं सत्याषाढं हिरण्यकेशिमाचार्याननुध्वरिते-
सो वाम प्रस्थानवंशस्यानेकपत्नीं पितॄणामुदकतर्पणेम
तुल्यं उपोद्धके उदकसमीपे अधिस्पर्शन्ते । इत्थन्ति
अन्योन्यस्य नामधेयचतुर्थ्यन्तेन सम्वारिबाह्यान्योन्यं
हस्तं गृहीत्वाधोमुदकमुपदत्त नीरुद्धं साघम्य
नीरुधुस नीरूर्ध्वं उदकमुघम्य . यथोपभृते
छन्दसामेवाध्ययनमेवमुत्सृष्टे कल्पकामेवाध्ययनम् ॥

—— तृतीयेऽष्टमः ——

अष्टकानुकृतिमासिकं तत्पुरस्ताद्व्याख्यातमथाभ्युद-
यिके सूर्यनिमित्ते पूर्वेद्युः श्वः कारिष्यामीति
ब्राह्मणान्निमन्त्रयते । योन्यानि सम्बन्धी श्वो
भूते श्मश्रुकर्माभ्यञ्जन स्नानैः यथोपपातं सम्पूज्य
स्वयं स्नात्वा दैवयजनोल्लेखन प्रभृत्य प्रणीताभ्यः
कृत्वा इध्मसान्नाय्यं च आधिश्रित्य पृषदाज्यं हविरि-
ति वचनात्सिद्धमाज्यान्निर्वापादुभयं पर्यग्निकृत्वाहौ-
दुम्बर्या दर्व्योपघातं जुहोतीति वचनादौदुम्बरीं
दर्वीं स्रुवं दर्व्योः सम्मार्जनं कृत्वा एतस्मिन् पात्रे
आज्यं दधि च संसृज्य सिद्धमन्नमानीय पूर्ववदेव

प्रतिपद्यते इति वचनात्. विश्वेभ्यो देवेभ्यो
ब्राह्मणान्प्रक्षालित पाणिपादानुप आचम्य प्रागग्रा-
न्दर्भानिति वचनात्प्रागग्रादिषूपविश्य गन्धाद्विना
अर्घ्य पात्रेष्वन्यानि निक्षिप्य मन्त्राणामन्मा-
तांस्तु ओमनुदिश्य सौवर्णादीनामन्यतमं पात्रं
प्रोक्षणान्तं कृत्वा तस्मिन् तिरः पवित्रमप आनय-
त्याह । आम आगन्तुनान्दीमुखाः पितरो देवयानां
युष्मं नाममानान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यो वो गृह
ब्रामीमध यवानावपति यवोसि सोमदेवत्योऽस्वध
ग्राहे नान्दीमुखान् पितृनिमाल्लोकान्प्रीणयाहिनो
नम इति तिरः पवित्रं मध्वानयति । मधुवाता
नापता यत् इति तिसृभिरनुच्छन्दसं अथैनं
सर्वाभिरङ्गुलीभिः समुदायुह्याभिमृशति निर-
स्तं न मुचेश्शरः सोमस्य त्विषि पाहीति रसीलि
तास्मिंश्चाकेचिद्धापातितं स्यात्तदङ्गुष्ठेन च मध्यना
मया चोपसङ्गृह्येमां दिशं निरस्याति अनेन-
द्रष्टुकामा इति अथाप उपस्पृश्य पुनरेवाभिमृश
ति + शन्नो देवीः अभिष्टय आपो भवन्तु इति अथैतान्गन्धपुष्प-
धूपदीपैरन्न श्यामाँ स्यालङ्कृत्सीतेन फलेनालङ्करोति
पुष्पफलानि मिश्रीयवैरितिलार्थ इति वचनात्.

तिलान् सिकतास्येति अत्र यवान् सिकतान् च
सम्प्रकिरन्त्यपहताः मन्त्र इति अथैनदद्भिरवोक्षति
उदीरतामवर० उन्मक्ष्यमाणान्दीमुखाः पितरः
सोम्यासः० इत्येषिति। अथैना प्रक्षालितपाणिपादा-
नप आचम्य सदर्भेष्वि कूर्मेष्वासनेषूपवेश्य ब्राह्मणा-
नामेकैकस्य हस्तमन्वारभ्य प्राप्नोतु भवानिति
दर्शनात् प्रत्येकं यवोदकस्यापितं पवित्रं ब्राह्मणेभ्यो दत्वा
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यनेन मन्त्रेण यवोदकं
विनयति तेषामेव पाणिषु द्वितीयमपि तूष्णीं सर्वं द्वि-
द्विरिति वचनान्वस्त्रादिभिर्यथोपपातं सम्पूज्य
तयालकृत्स दद्यातीति वचनात् पुनरपि तथैव ददाति।
अथ पृच्छत्युद्धियतामग्नौ च क्रियतामिति आग्निमुखा-
कृत्वा औदुम्बर्यदर्भोपधातं जुहोति नान्दीमुखेभ्यः
पितृभ्यः स्वाहेत्यग्नौ करणमभिक्रेशनामिति वचनात्सर्वा-
स्वाहुतीनामपवादः तूष्णीं सर्वं द्विर्द्विरिति वचनात्
अथ स्विष्टकृतं जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते
स्वाहेति उत्तरार्धं पूर्वार्धे प्रदक्षिणमुपचार इति वचना-
द्धैवमुक्तं भवति। पात्रेष्वन्नादि प्रक्षिप्य दर्भेषु
स्थापयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्याभिमृशति। पृथिवीते पात्रं
असितमसिमा नान्दीमुखानां पितृणां श्रेष्ठा अमृत-

अमुष्मिन् लोक इत्येतानि ब्राह्मणेभ्यो दत्वा ब्राह्मणस्याङ्गुष्ठेन अन्नखेनानुदिशति नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यन्नो करणमनुदेशनमिति वचनात् तूष्णीं द्वितीयं सर्वं द्विर्द्विरिति वचनात् भुञ्जानान् समीक्षेत इत्यादि भुक्त्वा अप आचम्य पूर्ववद्वावः प्रतिगृह्य आशयेषु कुशेषान् सम्प्रकीर्य सङ्कालनेन प्रदक्षिणं परिषिच्य दक्षिणाभिर्यथोपपातं सम्पूज्याथो पात्रेष्वाशयेषु दध्योदनं सम्प्रकिरन्ति । द्विर्द्वि-रथ नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति वाचयित्वो पराङ्मुख स्वधायै स्थाने मधुमन्निध्ये मधुजनि-त्वे इत्येतद्यजुर्जपित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तां इत्यपो निनयति । तेषामेव पात्रेषु द्वितीयमपि तूष्णीं सद्वितीयं सर्वं द्विरिति वचनात् सङ्काल नेन प्रदक्षिणं परिषिञ्चति ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं मधुपयः किलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे नान्दीमुखान् पितॄन् तृप्यत तृप्यत तृप्यतेति । आश्वायनेषु प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु पृषदा-ज्येनानुप्रहानं कर्तव्यम् । जयप्रभृति सिद्धमाधेनु वरप्रदानात् ॥

--- तृतीये नवमः ---

--- o ---

अथैकोद्दिष्टे बध्वे ऽकमुद्दिश्य यानि श्राद्धानि क्रियन्ते? तान्येकोद्दिष्टानि कानि प्रेतार्थानि तेष्वेकोद्दिष्टेषु विधिर्वक्ष्यते अस्याष्टकानुकृतित्वम् प्राप्ता या प्रतिषिध्यते नैनाग्निकरणमित्युक्तत्वादग्निकार्यं तत्सम्बन्धं च तत्सर्वं लुप्यते ।नाभिश्रावणं भोजनकाले ब्राह्मणाभिश्रावणं न कर्तव्यं नपूर्वमिति इदं निमन्त्रण प्रतिषेध इति केचित् । नान्तरेण निमन्त्रणं सम्भवति। अतो निमन्त्रणं प्रतिषेधानुपपत्तेः । पूर्वशब्देन न स्यात् निमन्त्रणं प्रतिषिध्यते भोजनकाल एव निमन्त्रयेदित्यर्थः। न वैश्वदेवमिति वैश्वदेव प्रतिषेधमिति प्रतिषेधाकृतो वैश्वदेवस्यास्तित्वमस्ति तेन स्वधा नमस्कार इत्यत्र संक्षालनेन मन्त्रस्वधाविकारः। प्रतिषिध्यते। तृप्यध्वमिति सङ्क्षालनमित्यूहः प्रदर्शनमन्त्रविधिः। नमस्कारो लौकिकप्रमाणार्थः होमप्रतिषेध मन्त्रार्थयोरप्राप्तिनिराकरणमन्त्रान्तर विधानादेवमनुदेशो मन्त्राणं च मन्त्रान्तराविधानादेव प्राप्तिर्येषां पठेन उपस्थाने मन्त्रान्तरं नास्ति तेषां तत्रैव तयोः प्रतिषेधः कृतार्थः। तस्यापूप इति भोजनप्राप्तस्यापूपस्य प्रतिषेध प्रसिद्धत्वं समानीयायुग्मान्ब्राह्मणानुपवेश्येति प्रदर्शनार्थानुवाकः। तदानीमेव ब्राह्मणान्

निमन्त्र्य अमुकर्मादिभिः सम्पूज्याक्षय्यो
संभृतेति तिलोदकं निधाय ब्राह्मणाननुपवेश्य
अमुष्मै तृप्तिरस्त्वित्यपः प्रतिमान्यनुज्ञाप्य
प्रथमवर्ज्यं समानीतादन्नात् सकृत् सकृत्
समवदाय दक्षिणतो भस्ममिश्रोल्मुकेषु जुहुयात्होता-
यामुष्मै यमाय च स्वाहेति प्रातिविकृतं
होमं पुनर्विधीयमानो होमो यदुक्तं पूर्वेद्युः
कर्मणि होमस्यार्थं प्रतिषिद्धत्वात् प्रक्षाल्यादिभिः
निपतितम्। पदार्थजातं पारिहार्यविशिष्टं सर्व-
कार्यमिति तदुक्तं हुतशेषमिति च भवति
अस्याधर्मत्वमेव स्थापयति। अथ मांसौदनं
पात्रेषूद्धृत्य विशेषानुपनिक्षिप्य दक्षिणाग्नौ
दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्याभिमृशति
प्रेतस्य सेवा इति मन्त्रमूहित्वा याभिमन्त्रितं
अन्नं ब्राह्मणेभ्यः उपनिक्षिप्य अङ्गुष्ठेनअनखेन
अनुदिशेत्। अमुष्मै तृप्तिरस्त्विति ग्रासां पुनः
पाठैः मन्त्रान्तरविधानं नास्ति तेषां अमुष्मा
इत्येतावता वाक्येन मन्त्रः अनभिश्रावयन
भोजयेत् भुञ्जत्सु चरां तेषु शेषान-
सम्प्रकीर्य पूर्ततिलोदकं दत्वा तृप्तिं वाचयित्वा-

उक्था

अर्घ्य

अघोत्य प्रसाध्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्या-
शयेष्वाममुष्मा उपतिष्ठत्विति पिण्डं दद्यात्।
प्रसारणं बहुवचननिर्देश्यादिति। केचित् पिण्ड-
स्याप्रधानसम्प्रदानस्यैवैकत्वात्। शास्त्रान्तरेषु
मानवादिषु एकपिण्डश्रवणादेकान्न कृतम्।
बहुवचनं पुनाशास्त्रमाशय इति यामयपरिसमूहेष्विति
पूर्वेषु कर्मणि वाचनादिह परिसमूहेषु स्थान्यमिति
केचिच्छेषवचनादायार्थानुग्रहाय केचित् परिसमूहति।
तृणव्यस्ते वैतानदेवीकृत्वा केचित्संक्षालनेन परिषिञ्चति।
कृतस्यैव मन्त्रस्योर्ध्वोऽपरे चोदकप्राप्तस्य निवप-
माणं निवपनायेति द्वितीयप्रभृतिर्येकोत्तर वृद्धिः
द्वादशाहन्मरणरात्रं यद्वितीयरात्रिः तिप्रभृदिति
दशाहपरिसमाप्तेरेकोत्तरवृद्धिस्स्यात्केनासौ निधिब्राह्मणे
परिषेचनस्य कृतवादेकोत्तर वृद्धिस्यात्। ब्राह्मणा-
न परिवेषयेदित्यर्थः कथं उक्तेन विधिनेति केचित्।
एकादश्यां एकाश्राद्धमित्युक्तत्वात् अर्वाक् श्राद्धविधानं
नास्ति इत्यर्थः यन्नवं विद्ध्येत ततः उत्तरकालेन
नवश्राद्धं नास्तीत्यर्थः। किमतः शास्त्रान्तरेषु नव-
श्राद्धभोजने उक्तदोषा भवन्तीति एकादश्यां श्राद्धमि-
त्यत्र श्राद्धविधानादिदमेव विधानं ततोर्वागिति

केचिदिदमेव श्राद्धं शुध्यर्थं नावगिमहवाञ्चापरे

तृतीयपक्षे द्वितीयं श्राद्धमिच्छन्ति । सन्ततमेकैक-

मेकादशमासान् यावदिति ।। इत उत्तरमेकैकेन

ब्राह्मणेन श्राद्धं निर्वर्तयते एकादशमासान्यावदिति

सन्तत ग्रहणं न क्वचिदपि मासो विच्छेदः ।

कार्य इति मासान्यावदिति । नयन्तो कर्मणि श्राद्ध-

क्रियायां न द्वादशमभ्यारोहन्ति ।अतोनेन

विधानेन प्रसंगाबोनूद्यते । उत्तराविधिविधित्सया

क्रियं तत्र विधीयते । संवत्सरे सपिण्डीकरण-

मित्येव भवति संवत्सरे पूर्णे द्वादशमासे सपिण्डनं

श्राद्धकर्म इह पिण्डविधानादिलोपविकिर पिण्डभावं

केचिदिच्छन्ति । प्राप्तसापिण्डस्य प्रतिबंधं

भावाद्यथा प्रवृत्यानुदिष्टे देशे पिण्डदानमभि-

धेय सपिण्डीकरणमित्युक्तत्वात् सर्वत्र परेग्नौ

करणादीनानुक्रमेण प्रपञ्चार्थं यथा प्रकृत्यक्ता-

वसर्वं करोतीत्येतावद्वचनाभिप्रेत एकदेवतात्वा-

देक पिण्डदानं तिलोदकदाने प्येकगाव मन्त्रो

वक्तव्यः । अमुकाय स्वधा नमस्वाहेत्यग्नौ करणे

अमुकस्य स्रेत इति यथासम्बोधितमनेन मन्त्रा

उच्चारितव्याः । तृप्तस्त्वेति सङ्क्षालनेन मन्त्राः

ऊह्याः। तं ज्ञातावीत्यमः अत एव प्रकृतस्य विधानस्य विशेषोक्तिः कृता परमतः स तस्य समेतस्य इति क्त्वा प्रणव प्रति षेधस्तु तदभूतानामपि मन्त्राणां प्रणवं पूर्वत्वमेवेति ज्ञाप्यते। परमतोक्ति द्वारेण कृतः ...... ग समवेतत्वाय वानुष्ठाननादौ प्राप्तस्यायं प्रतिषेधः। पितृत्वमुपपद्यत इति साग्निकायादि योग्यो भवतीत्युक्तम्। भवन्ति चा इमाः अनुकृतीः आख्याताः स्तु उपसंहारः॥ पूर्वापर सम्बन्धार्थः॥

इति तृतीय प्रश्ने शिष्टिव्याख्याने
दशमोऽध्यायः॥

— श्रीः —

शिष्टिस्समाप्तः

— श्रीः —

म० विश्वेश्वर शास्त्री

(यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते॥)

